

บทที่ ๒

จิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม

๒.๑ ความเป็นมาของจิตรกรรมฝาผนังวัดคูสิดาราม

ภาพจิตรกรรมฝาผนังมีให้เห็นอยู่มากมายในหลายๆวัดทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นภาพจิตรกรรมที่แสดงถึงพุทธประวัติ อุดมคติพระพุทธเจ้า และภาพแสดงเรื่องไตรภูมิ จากเทวภูมิถาแต่ภาพจิตรกรรมที่ปรากฏในพระอุโบสถวัดคูสิดารามนี้ ผู้วิจัยได้สังเกตเห็นความสำคัญ คือมีภาพที่แสดงส่วนใหญ่ของภาพเทพชุมนุมซึ่งเขียนเรียงแถวไว้เป็นแนวซ้อนกัน ภาพขนาดใหญ่ปางมารผจญและภาพเรื่องไตรภูมิยังคงรักษาคูณลักษณะอันงดงามดั้งเดิมซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสนใจว่าเป็นภาพที่มีความเป็นมาสอดคล้องกับคติธรรมของพระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง ดังนั้นในบทที่ ๒ นี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏในพระอุโบสถวัดคูสิดารามดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ ความหมายของภาพจิตรกรรมฝาผนัง

ก่อนที่จะกล่าวถึงความความเป็นมาของจิตรกรรมฝาผนังวัดคูสิดาราม ผู้วิจัยขอกล่าวถึงความหมายของจิตรกรรมโดยทั่วไป ดังนี้

ในพระวินัยปิฎก พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตสี่อันสมควรแก่สมณะในงานนวัตรกรรมทำบริกรรมให้วิหารเป็นต้นว่าเราอนุญาตสี่ขาว สีเหลือง สีดำ ให้ภิกษุทำบริกรรมในวิหาร คือ ทรงอนุญาตสี่ขาวให้ใช้ดินปนแกลบ ดินละเอียด ขางไม้ และเป้งเปียกผสม ใช้เกรียงฉาบให้สีขาว เกาะติด และสีดำทรงอนุญาตดินปนแกลบ ดินขุยไส้เดือน ขางไม้และน้ำผาด ใช้เกรียงฉาบให้สีดำ เกาะติด^๑ จึงเป็นที่มาของจิตรกรรมฝาผนัง

ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรคพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสเปรียบเทียบไว้ว่า “...จิตรกรผู้ทำจิตรกรรมนั้นเมื่อมีน้ำย้อมครั้งขมิ้นสีเขียวหรือสีแดงอ่อนช่างย้อมหรือจิตรกรพึงเขียนรูปภาพสตรีหรือรูปภาพบุรุษให้ได้สัดส่วนครบถ้วนลงบนแผ่นกระดานที่ขัดดี และฝาผนังหรือแผ่นผ้า...”^๒ และทรงตรัสว่า “...ภิกษุทั้งหลาย แม้ภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้นั้น

^๑ สุริย์พร แซ่เอี้ยบ, “การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมจากนิทานชาดกที่ปรากฏในภาพจิตรกรรมพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๘.

^๒ วิ.ญ. (ไทย) ๗/๒๕๘/๑๐๐.

^๓ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๔/๑๒๔.

จิตรกรก็คิดด้วยจิตนั้นเองจิตนั้นเองวิจิตรกว่าภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้นั้น...”^๔ และทรงตรัสถึงภาพจิตรกรรมที่ปรากฏไว้ในคัมภีร์อีกว่า “...เหมือนบุคคลได้เห็นภาพจิตรกรรมที่จิตรกระบายด้วยหรรดาล ทำไว้ที่ฝาผนัง...”^๕

ในอรรถกถาพระไตรปิฎกได้ขยายความไว้ว่า “...บทว่า จรณนาม จิตฺต ได้แก่ วิจรณจิต (ภาพเขียน), พรหมณฺ์ผู้เป็นเจ้าลัทธิชื่อว่า สังฆา มีอยู่ พวกเขาให้สร้างแผ่นผ้าแล้ว ให้ช่างเขียนภาพแสดงสมบัติและวิปัสสนาการ โดยเป็นสวรรค์ เป็นนรกลงในแผ่นภาพนั้น แสดง (ถึงผลของกรรม) ว่า ทำกรรมนี้แล้ว จะได้รับผลนี้ ทำกรรมนี้แล้ว จะได้รับผลนี้ ถือเอาจิตรกรรมนั้นเที่ยวไป...”^๖ พวกจิตรกรเมื่อกระทำจิตรกรรมนั้นก็เกิดสัญญาอันวิจิตรว่า รูปมีอย่างต่างๆ เราควรทำอย่างนี้ในที่นี้ดังนี้ การทำอันวิจิตร อันสำเร็จแล้วด้วยกิจมีการเขียน การระบายสี การทาสีให้เรื่องรองและการสลักสีเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยสัญญาอันวิจิตร รูปอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่ง ในความวิจิตรกล่าวคือ ลวดลายย่อมสำเร็จแต่จิตรกรรมนั้น การเกิดขึ้นแห่งศิลปะอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกอย่างนี้ ศิลปะทั้งหมดนั้น อันจิตเท่านั้นคิดว่า รูปนี้จึงมีข้างบนของรูปนี้ รูปนี้จึงมีข้างล่างของรูปนี้ รูปนี้จึงมีที่ข้างทั้ง ๒ ของรูปนี้แล้ว จึงกระทำจิตรกรรมนั้นอันข้างล่างให้วิจิตรแล้ว”^๗

นอกจากนี้ ได้มีนักวิชาการอธิบายความหมายของจิตรกรรมฝาผนังที่ไว้ดังนี้

คำว่า “จิตรกรรม” มาจากคำในภาษาสันสกฤต “จิตร” หมายถึง มีลวดลายหลากหลาย หรือภาพเขียน นำมาผสมกับคำในภาษาบาลีว่า “กมุ” หมายถึง การกระทำ “จิตร+กมุ” จึงเป็นที่มาของคำว่า “จิตรกรรม” หมายถึง การเขียนภาพและภาพเขียน^๘

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายของจิตรกรรมฝาผนังว่าเป็นศิลปะประเภทหนึ่งเกี่ยวกับการเขียนภาพ วาดภาพ^๙

กองโบราณคดี กรมศิลปากร ได้ให้ความหมายว่า จิตรกรรมฝาผนัง เป็นศิลปกรรมสาขาหนึ่งที่มีลักษณะแบบอุดมคติ คุณค่าอยู่ที่รูปแบบที่ได้สัดส่วนสวยงาม ทัศนวิจิตร การตัดเส้นที่ละเอียดประณีต การจัดองค์ประกอบภาพมีระเบียบแบบแผน เป็นศิลปกรรมที่ช่างเขียนสร้างสรรค์

^๔ ส.ข. (ไทย) ๑๓/๑๐๐/๑๕๑.

^๕ พ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๓๕๕/๖๒๐.

^๖ ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๓/๒๕๕/๓๒๓-๓๒๔.

^๗ อภิ.สจ.อ. (ไทย) ๓๕/๑๖๑/๒๑๓-๒๑๔.

^๘ ภาควิชาจิตรกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร, จิตรกรรมบันทึกประวัติศาสตร์ในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ เนื่องในโอกาสพระราชมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๘.

^๙ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทนานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๑๒.

ขึ้นโดยการถ่ายทอดให้เกิดความเข้าใจเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา พระธรรมวินัย ปรัชญา วรรณกรรมและเหตุการณ์ต่าง ๆ รวมทั้งสภาพแวดล้อมที่เกิดขึ้นในความคิดหรือมโนภาพอันจะเป็นประโยชน์ต่อการนำไปวิจัยเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตจิตใจ พัฒนาประเทศทางด้านสังคมและเศรษฐกิจต่อไป^{๑๑}

พระมหาคชินท์ สุมงฺคโล (อินทร์มนตรี) ได้ให้ความหมายว่า จิตรกรรมฝาผนังคือการสร้างสรรค์กิจกรรมของมนุษย์ที่เกิดจากการขีดเขียนเส้นหรือระบายสีลงบนแผ่นผ้ากระดาษ โลหะ และฝาผนัง โดยการอาศัยเทคนิคทางการวาดภาพและฝีมือความชำนาญของจิตรกรทำให้เกิดเป็นรูปภาพตามจินตนาการของจิตรกร และทำให้ผู้ชมมีส่วนร่วมในการจินตนาการตามไปด้วยมีลักษณะเป็นปรโตโมสะ ที่มีความงามประกอบด้วยคุณค่าแท้และสัมพันธ์กับคุณธรรม ความดีงามได้พร้อมๆ กับให้พุทธปัญญาด้วย^{๑๒}

พระพงศ์ศักดิ์ อภิษฐโว (รุ่งสง) ได้ให้ความหมายว่า จิตรกรรมฝาผนัง คือ งานศิลปะสาขาหนึ่ง เรียกว่า วิจิตรศิลปะ หรือวิสุทธิศิลปะ ซึ่งเกิดจากการสร้างสรรค์สร้างของจิตรกรจินตนาการจนเกิดมโนภาพและพลังแห่งสมาธิฝีมือ ความสามารถทางเทคนิค และพลังศรัทธาซึ่งจิตรกรจะถ่ายทอดมโนภาพนั้นให้ปรากฏเป็นรูปธรรมอันจะทำให้ผู้ชมรู้สึกได้โดยทางอินทรีย์สัมผัส ทำให้เกิดความสุขใจทางคุณธรรม จริยธรรม และสุนทรียศาสตร์ นั่นคือ จิตรกรรมเป็นเครื่องมือส่งเสริมให้จิตใจสูงขึ้น^{๑๓}

จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์ ได้ให้ความหมายว่า จิตรกรรมฝาผนัง คือ รูปแบบที่เขียนขึ้นด้วยสีต่าง ๆ บนพื้นราบให้เกิดความภาพ คน สัตว์ สิ่งของ เรื่องราวต่าง ๆ ที่น่าสนใจ พอเราได้เห็นภาพเขียนเหล่านั้นก็ให้เกิดความยินดี มีอารมณ์ร่วม น้อมจิตใจไปกับสิ่งที่ปรากฏในภาพนั้นและทำให้เกิดความสุขใจแก่ผู้ชมอีกด้วย^{๑๔}

^{๑๑} กองโบราณคดี กรมศิลปากร, **จิตรกรรมไทยประเพณี เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๑.

^{๑๒} พระมหาคชินท์ สุมงฺคโล (อินทร์มนตรี), “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องพุทธสุนทรียศาสตร์บนจิตรกรรมฝาผนังในวัดสุทัศนเทพวราราม”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ข.

^{๑๓} พระพงศ์ศักดิ์ อภิษฐโว (รุ่งสง), “การศึกษายาทาบทสือจิตรกรรมฝาผนังในการเผยแผ่พุทธธรรมในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๕.

^{๑๔} จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์, **ลักษณะจิตรกรรมไทย**, (นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๒๕), หน้า ๒๕๓.

ชุมศรี มหาสันตนะ และคณะ ได้ให้ความหมายว่า จิตรกรรมฝาผนังคือ ศิลปะที่มีคุณค่าอย่างยิ่งที่มีมาแต่โบราณนิยมเขียนตามผนังพระอุโบสถ พระวิหาร พระปราสาท มณฑป พระระเบียง พระสถูปเจดีย์ ศาลาการเปรียญ ปราสาทราชวัง ตลอดจนผนังถ้ำ เพิงผา เรียกว่า จิตรกรรมฝาผนัง^{๑๔}

วรรณิกา ณ สงขลาได้ให้ความหมายว่า จิตรกรรมฝาผนัง คือ ภาพเขียนสีที่เขียนขึ้นบนฝาผนังปูนหรือไม้ รวมถึงเพดาน เสา บานประตูหน้าต่างภายในวัดหรือโครงสร้างอาคารต่าง ๆ ^{๑๕}

ศิลป์ พีระศรี ได้กล่าวไว้ว่า จิตรกรรมฝาผนังเป็นศิลปะที่มีความสำคัญในการเผยแผ่ธรรมะโดยมุ่งเน้นให้ศึกษาคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาด้วยภาพเป็นหลัก ส่วนความเป็นศิลปะนั้นให้ความสำคัญเป็นรอง ทำให้ได้ชื่นชมทั้งศิลปะ ศรัทธา และจิตวิญญาณในภาพ ^{๑๖}

สิริสุข เรื่องชีวิติน ได้กล่าวถึงจิตรกรรมฝาผนังว่า คือ ภาพเขียนซึ่งมีการแสดงเนื้อหาเรื่องราวโดยใช้รูปภาพทางศิลปะแทนงานเขียนเป็นตัวอักษร เป็นสื่อสะท้อนให้เห็นถึงที่มาของวัฒนธรรม การใช้ชีวิตและการอยู่อาศัย รวมไปถึงคติ ความเชื่อศรัทธาในพุทธศาสนา ^{๑๗}

สุริย์พร แซ่เอี้ยบได้กล่าวถึงจิตรกรรมฝาผนังว่า จิตรกรรมฝาผนังของวัดหรือพุทธสถานต่างๆ ก็ถือว่าได้ทำหน้าที่ เผยแผ่พุทธธรรมในชาดกได้อย่างดีเป็นที่น่าสนใจแก่ผู้พบเห็นภาพจิตรกรรมมีความสวยงาม น่าประทับใจ น่าอัศจรรย์ใจที่บรรพบุรุษของไทยได้จารึก ฝากฝังไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้เรียนรู้พุทธธรรมจากจิตรกรรมฝาผนัง ^{๑๘}

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย ให้ความหมายของจิตรกรรมฝาผนังว่า เป็นศิลปะมีค่าอย่างยิ่งด้านสุนทรียศาสตร์ การศึกษา เป็นภาพที่สะท้อนให้เห็นความเป็นมาของคน สังคม วัฒนธรรมประเพณี^{๑๙}

^{๑๔} ชุมศรี มหาสันตนะ และคณะ, **พุทธประวัติจากจิตรกรรมฝาผนังไทย**, (กรุงเทพมหานคร : เอเซียบุคส์, ๒๕๑๕), หน้า ๗๔.

^{๑๕} วรรณิกา ณ สงขลา, “จิตรกรรมไทยประเพณี : เทคนิคและการอนุรักษ์”, **ศิลปากร**, ปีที่ ๓๓ ฉบับที่ ๕ (พฤศจิกายน - ธันวาคม, ๒๕๓๒) : หน้า ๕.

^{๑๖} ศิลป์ พีระศรี, ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล, **วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย**, (กรุงเทพมหานคร : อักษรศิลป์, ๒๕๓๗), หน้า ๒๔๔.

^{๑๗} สิริสุข เรื่องชีวิติน, “จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาตอนต้นในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จ.พระนครศรีอยุธยา”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๑.

^{๑๘} สุริย์พร แซ่เอี้ยบ, “การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมจากนิทานชาดกที่ปรากฏในภาพจิตรกรรมพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม”, หน้า ๕.

^{๑๙} แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, **จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย วัดดุสิตาราม**, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๒๖), หน้า ๖๔.

กล่าวโดยสรุป จิตรกรรมฝาผนังหมายถึง ภาพที่แต่ละบุคคลสร้างขึ้นโดยใช้เทคนิคต่าง ๆ เช่น สีน้ำ สีน้ำมัน สีฝุ่น เขียนขึ้นบริเวณฝาผนังด้วยความชำนาญเพื่อสื่อในการแสดงออกถึงเจตนาในการสร้างสรรค์โดยจิตรกรได้ใช้ความเพียรพยายามในการสร้างสรรค์จินตนาการและแรงบันดาลใจ เป็นผลงานที่เต็มไปด้วยสุนทรียภาพ ส่งผลให้ผู้พบเห็นมีจิตใจเป็นสุข และเป็นแหล่งเรียนรู้พระพุทธศาสนาประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมอันเป็นมรดกของชาติที่ชนรุ่นหลังต้องศึกษาต่อไป

๒.๑.๒ ความเป็นมาของจิตรกรรมฝาผนังในสมัยต่าง ๆ

เมื่อหลายพันปีมาแล้ว มนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์เคยอาศัยอยู่ในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน และได้ทิ้งหลักฐานไว้เป็นงานด้านศิลปะไปทั่วทุกภาคของประเทศ มนุษย์กลุ่มนี้ทิ้งร่องรอยไว้ให้ศึกษามากมาย เช่น โครงกระดูก เครื่องมือเครื่องใช้ ศิลปะภาพเขียนสีบนผนังถ้ำและบนภาชนะเครื่องปั้นดินเผา เป็นจิตรกรรมประเภทลายเส้นสีแดง ลายเรขาคณิตหรือลายก้นหอย ลายดอกไม้ใบไม้ และรูปคนหรือสัตว์ที่วาดได้ไม่สวยงามนัก จัดเป็นงานศิลปะประเภทแรกเริ่ม^{๒๐} ในเวลาต่อมาได้เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ที่พ่อค้าชาวอินเดียเดินทางเข้ามาค้าขายในภูมิภาคนี้และรับศาสนาที่เผยแพร่จากพระภิกษุหรือนักบวชไว้ สิ่งเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม ก่อให้เกิดงานช่างหรืองานศิลปกรรมทางศาสนาซึ่งรวมถึงงานจิตรกรรมการที่จะศึกษาศิลปะจิตรกรรมให้เข้าใจ จำเป็นจะต้องศึกษาจิตรกรรมสมัยต่าง ๆ ^{๒๑}

ก่อนที่ไทยจะรวมตัวกันเป็นประเทศไทย สร้างศิลปะประจำชาติ ศิลปะแต่ละยุคแต่ละสมัย ย่อมเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต การเมือง ศาสนา อันเป็นปัจจัยให้เกิดแนวคิด รูปแบบ ความงามต่างกัน ซึ่งนายช่างสร้างสรรค์จิตรกรรมขึ้น อาศัยสิ่งแวดล้อมในขณะนั้นเป็นองค์ประกอบจึงสอดคล้องเหตุการณ์ความเชื่อที่เกิดขึ้นร่วมสมัยกับงานไว้ ดังที่วิบูลย์ ลี้สุวรรณ กล่าวว่า “งานศิลปกรรม เป็นสมบัติและเป็นมรดกของมนุษย์ที่บ่งชี้ให้เห็นวิถีชีวิต เหตุการณ์ทางการเมือง สังคม ศาสนา ซึ่งเป็นปัจจัยทำให้เกิดแนวคิด รูปแบบ และหลักสุนทรียภาพที่ต่างกันตามยุคตามสมัย เพราะศิลปกรรมที่ช่างสร้างขึ้นมีเหตุปัจจัยแวดล้อมเป็นองค์ประกอบสำคัญให้เกิดลักษณะเฉพาะของศิลปกรรมแต่ละยุคแต่ละสมัย” ^{๒๒}

^{๒๐} กรมศิลปากร, ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๒), หน้า ๒ - ๓.

^{๒๑} กรรณิการ์ ตั้งตุลานนท์, “ศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๗-๑๘.

^{๒๒} วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ศิลปะในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : ศูนย์หนังสือลาดพร้าว, ๒๕๔๓), หน้า ๓.

ศิลปะจิตรกรรมเป็นมรดกของมนุษย์ที่บ่งชี้ถึงวิถีชีวิตของชุมชน แต่ละชาติ แต่ละสมัย ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้ทรงแบ่งศิลปะแบบต่าง ๆ ออกเป็น ๑ สมัย คือศิลปะทวารวดี ศิลปะสมัยศรีวิชัย ศิลปะสมัยลพบุรี ศิลปะสมัยเชียงแสน ศิลปะสมัยสุโขทัย ศิลปะสมัยอยุธยาและศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์^{๒๓} ดังนี้

๑) จิตรกรรมฝาผนังสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖)

จิตรกรรมฝาผนังสมัยทวารวดี เป็นภาพเขียนลายเส้นที่เขียนรูปคน สัตว์ สลักลงแผ่นหิน แผ่นอิฐ แผ่นโลหะ ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะแบบคุปตะ ใช้สีขาว สีดำ สีแดง สีเหลือง และได้พบการเขียนบนภาพปูนดำ ปูนปั้นประดับอาคาร มีภาพบนผนังปูนจำนวนมาก ทำให้สันนิษฐานว่าศิลปะสมัยนี้จะมีบางแห่งเขียนด้วยสีปูนเปียก^{๒๔} จิตรกรรมฝาผนังสมัยนี้เป็นมรดกหนึ่งของสังคมที่ผ่านจากยุคก่อนประวัติศาสตร์มาสู่ยุคที่มีกรอบเกณฑ์ของงานช่างทางศาสนาเข้าสู่ช่วงสมัยประวัติศาสตร์ ในสมัยนี้พบเพียงภาพสลักลายเส้นบนแผ่นหินเป็นรูปคนชั้นสูง รอบตัวมีมณฑล ๔ อย่าง (หม้อน้ำ หอยสังข์ เงินตรา ดาว) ภาพคนเขียนด้วยสีขาว ภาพลวดลายเขียนด้วยสีดินแดง ดำ ดินเหลืองและขาว ปัจจุบันได้เก็บ รักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร^{๒๕} นอกจากนี้ ยังพบแผ่นอิฐลวดลายเขียนสีลายเรขาคณิตกับลายพันธุ์พฤกษาที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะที่เจดีย์หมายเลข ๑ (วัดปราสาทร้าง) อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี และที่เจดีย์จุลประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐมปัจจุบันได้เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี^{๒๖}

๒) จิตรกรรมฝาผนังสมัยศรีวิชัย (พุทธศตวรรษ ๑๑-๑๘)

จิตรกรรมฝาผนังสมัยศรีวิชัยนี้ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะ หลังคุปตะและปาละเสนอตามลำดับ มีลักษณะคล้ายคลึงศิลปะที่พบบนภาคกลางของเกาะชวาจิตรกรรมฝาผนังสมัยศรีวิชัย ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๘ จิตรกรรมสมัยศรีวิชัยพบแห่งเดียว คือ จิตรกรรมฝาผนังถ้ำศิลป์ อำเภอเมืองจังหวัดยะลา^{๒๗} ซึ่งมีการเขียนขึ้นหลายสมัย ภาพที่เห็นชัด คือ ภาพพระพุทธรูป

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

^{๒๔} ชาญวิทย์ สุขพร, “พิพิธภัณฑภาพจิตรกรรมฝาผนังไทย”, วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗), หน้า ๑๒ - ๑๕.

^{๒๕} ชมพูนุท พงษ์ประยูร, จิตรกรรมไทย, กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในงานแสดงโบราณวัตถุและภาพจิตรกรรมฝาผนังในอาคารหลังที่ ๒ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๑๒), หน้า ๕.

^{๒๖} กรรณิการ์ ตั้งตุลานนท์, “ศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร”, หน้า ๑๘.

^{๒๗} วรณิภา ณ สงขลา, จิตรกรรมสมัยอยุธยา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด, ๒๕๓๕), หน้า ๑๔๒.

ปางลีลา มีจิตาพระยามาร ๒ คน ตอนล่างเป็นภาพตัวตลกหนึ่งตะลุงและภาพเทพธิดาเป็นศิลปะสมัยศรีวิชัยจะนั้นภาพเขียนเหล่านี้ จึงเป็นการแสดงผลงานช่างเขียนพื้นเมืองแบบศรีวิชัยภาพเขียนสีในถ้ำศิลป์แห่งนี้ เขียนด้วยสีฝุ่นบนพื้นผนังถ้ำที่เตรียมรองพื้นด้วยสีขาว สีที่ใช้มาจากดินเหลือง ดินแดง และดำจากเขม่าไฟ สีเป็นประเภทเอกรงค์ (Monochrome) ที่มี ภาพเหล่านี้วาดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เมื่อพระสงฆ์ชาวลังกามาพักอยู่ที่นครศรีธรรมราช เพื่อจะเดินทางไปกรุงสุโขทัย^{๒๔}

๓) จิตรกรรมฝาผนังสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษ ๑๖-๑๘)

จิตรกรรมฝาผนังสมัยลพบุรี เป็นศิลปกรรมแบบขอมหรือศิลปกรรมลพบุรีที่พบในประเทศไทยมี ๒ แบบ คือ ศิลปะแบบขอมแท้ ๆ สร้างขึ้นสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๕๒ และศิลปะแบบลพบุรี เมื่อสิ้นสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ แล้วอิทธิพลของขอมเสื่อมลงระยะหนึ่งและมาเจริญรุ่งเรืองสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระองค์ทรงศรัทธาเลื่อมใสพระพุทธศาสนาแบบมหายาน แต่ยังมีพราหมณ์เป็นที่ปรึกษาในราชสำนัก ทรงสร้างพุทธสถานและเทวสถาน พระพุทธรูป เทวรูป เป็นจำนวนมาก ทำให้ประชาชนอ่อนล้าหมดกำลังและยากจนเมื่อสิ้นสมัยของพระองค์ทำให้เขมรขาดกำลังทหารไม่อาจจะสู้รบกับประเทศใกล้เคียงได้จึงเสื่อมอำนาจลง ทำให้อิทธิพลจากภายนอกเข้าไปในอาณาจักร เช่นพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ ทำให้ชุมชนบางกลุ่มที่นับถือศาสนาพราหมณ์และศาสนาฮินดู เปลี่ยนมานับถือพระพุทธศาสนา และเปลี่ยนแปลงเทวสถานเป็นพุทธศาสนสถาน เช่น พระปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรี วัดพระพายหลวง อุทยานประวัติศาสตร์กรุงสุโขทัย และสร้างพระพุทธรูปแทนเทวรูป

ศิลปะสมัยลพบุรีส่วนมากเป็นประติมากรรมศิลาสาริดสถาปัตยกรรม แต่ไม่พบงานด้านจิตรกรรม ประติมากรรมที่พบที่เก่าแก่ที่สุดอายุราว ๆ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ส่วนประติมากรรมทำด้วยสำริดรูปพระโพธิสัตว์อายุราว ๆ พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมา

๔) ศิลปะเชียงแสนหรือศิลปะล้านนา (พุทธศตวรรษ ๑๖-๒๓)

จิตรกรรมฝาผนังล้านนาใช้ตกแต่งวิหาร หอไตร มี ๒ แบบ คือ จิตรกรรมวาดด้วยสีฝุ่นและจิตรกรรมลายทองหรือลายคำ คือ ใช้ทองคำเปลวปิดลงพื้นรักสีดำ หากปิดทองลงรักสีแดงเรียกว่า ชาด เรียกว่า ปิดทองล่องชาด เช่น จิตรกรรมฝาผนังวิหารลายคำ วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร จังหวัดเชียงใหม่ ภาพที่นิยมเขียนเป็นลายพันธุ์พฤกษา ลายหมอนน้ำ (ปฐมนิคม) ภาพพระพุทธรูป และลวดลายอื่น ๆ จิตรกรรมสีฝุ่นหรือจิตรกรรมน้ำแต้ม มักวาดบนฝาผนังวิหาร หอไตร ไม้คอสอง ฝ้ายยอวิหาร เรื่องที่เขียนนิยมตามภาพพุทธประวัติ ทศชาติชาดก นิทานพื้นบ้าน ประเพณีท้องถิ่น รูปแบบจิตรกรรมคงจะได้รับอิทธิพลจากจิตรกรรมประเพณี ฝีมือช่างกรุงเทพและฝีมือช่างพื้นบ้าน

^{๒๔} ศิลป์ พีระศรี, ภาพเขียนสีในถ้ำจังหวัดยะลา, เขียน ยิ้มศิริ แปล, (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, ๒๕๓๒), หน้า ๒๒๘-๒๒๙.

สร้างสรรค์ขึ้นตามความนิยมของท้องถิ่น จิตรกรรมน้ำแต้มมีที่จิตรกรรมฝาผนังวิหารน้ำแต้ม วัดลำปางหลวง วิหารวัดพระบาทภรกลหลวง จังหวัดเชียงใหม่ จิตรกรรมฝาผนังวัดป่าแดดจิตรกรรมฝาผนังพระวิหารลายคำ วัดพระสิงห์วราวิหาร จังหวัดเชียงใหม่ จัดว่าเป็นจิตรกรรมที่สำคัญมากของสมัยล้านนา เพราะช่างเขียนแสดงถึงวิถีชีวิตสมจริงของภาคเหนือ

๕) จิตรกรรมฝาผนังสมัยกรุงสุโขทัย^{๒๙} (พุทธศตวรรษ ๑๙-๒๐)

เมื่อพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ได้ตั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีอิสระจากขอม และได้รับพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายลังกาวงศ์มาจากเกาะลังกา ทำให้ศิลปะลังกามีอิทธิพลต่อศิลปะสุโขทัย งานจิตรกรรมสมัยนี้เป็นภาพเล่าเรื่องทางศาสนา ลักษณะภาพเป็นแนวอุดมคติ (Idealistic) ใช้วิธีระบายสีเรียบแล้วตัดเส้นด้วยสีดำหรือแดงเป็นขอบคมภายในภาพ เขียนด้วยสีฝุ่น ใช้กาบผสมสีจากหนังสัตว์หรือยางไม้ สีที่ใช้มีสีดินแดงเป็นหลัก สีขาวเป็นสีพื้น สีดำและสีเหลืองปนน้อย สีเป็นประเภทเอกรงค์ มีการปิดทอง ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียและลังกาซึ่งเป็นแบบอย่างของจิตรกรรมไทยประเพณีในยุคต่อมา^{๓๐}

“ภาพจิตรกรรมสมัยสุโขทัย มีเป็นลักษณะแบบอินเดียและลังกา ใช้สีฝุ่นผสมกาบ ใช้สีแดง สีเหลือง สีดำ และสีขาว”^{๓๑} ภาพจิตรกรรมสมัยสุโขทัยพบหลักฐานเป็นภาพจำหลักลายเส้นเรื่องพุทธประวัติและชาดกต่าง ๆ บนแผ่นหินวัดศรีชุม ฝีมือช่างพื้นเมืองและพระภิกษุชาวลังกา เป็นศิลปะลักษณะอินเดีย สถานที่ที่ภาพเขียนเก่าแก่ คือ วัดเจดีย์เจ็ดแถว อำเภอศรีสัชนาลัย ซึ่งเป็นภาพลายเส้นโค้งสูงต่ำอยู่ในเส้นระดับ มีภาพพระพุทธรูปประทับนั่ง ขนาบด้วยกษัตริย์ประทับนั่งเฝ้าทำสักการะอยู่ข้าง ๆ

๖) จิตรกรรมสมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษ ๑๙-๒๓)

ภาพจิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนต้น เริ่มเป็นแบบจิตรกรรมไทยเฉพาะ ชัดเจน จะเห็นได้จากจิตรกรรมฝาผนังพระปรางค์ วัดราชบูรณะ เป็นจิตรกรรมฝาผนังแบบปูนเปียก ซึ่งสร้างขึ้น พ.ศ. ๑๙๖๓ โดยช่างจากเมืองจีน “จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาตอนกลาง ได้พบศิลปวัตถุทางจิตรกรรม คือ สมุดภาพเรื่องไตรภูมิ เป็นสมุดข่อยประมาณ ๑๐๐ หน้า ลักษณะการวาดใช้หลายสี วาดอย่างอิสระตามธรรมชาติภาพจิตรกรรมขนาดย่อมเหล่านี้ ได้เป็นต้นแบบแนวคิดการวาด

^{๒๙} วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ศิลปะในประเทศไทย, หน้า ๒๘.

^{๓๐} วรรณิการ์ ตั้งตุลานนท์, “ศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร”, หน้า ๑๕.

^{๓๑} พระพงศ์ศักดิ์ อภิษฐโว (รุ่งสง), “การศึกษาบทบาทสื่อจิตรกรรมฝาผนังในการเผยแผ่พุทธธรรมในพระพุทธศาสนา ศึกษาเฉพาะกรณี พระอุโบสถพระเชตุพนวิมลมังคลาราม”, หน้า ๑๑.

จิตรกรรมฝาผนังแบบประเพณีในสมัยต่อมา”^{๓๒} งานจิตรกรรมสมัยนี้ทำหน้าที่เป็นเครื่องประดับอาคารศาสนสถานพระบรมมหาราชวังและเครื่องใช้ เช่น ฉาก ลับแล ตู้ ม่าน พระบฏ ตู้พระธรรม หีบพระคัมภีร์สมุดไทย เป็นต้น ซึ่งได้รับอิทธิพลจากอินเดีย จีน ทวารวดี ศรีวิชัย ลพบุรี สุโขทัย และอุททองสืบต่อกันมาโดยลำดับ ^{๓๓}

๓) จิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ (พุทธศักราช ๒๓๒๕-ปัจจุบัน)

ศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ เริ่มเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังขึ้นใหม่ สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ นอกจากพระบรมมหาราชวังแล้วยังโปรดเกล้าฯ ให้มีการส่งเสริมอุปถัมภ์บรรดาช่างที่อาสาเข้ามาทำงานให้กับแผ่นดินโดยการตั้งกรมช่างสิบหมู่ เพื่อเสริมสร้างให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตผู้เชี่ยวชาญชำนาญด้านการช่างให้ทัดเทียมช่างสมัยอยุธยา สิ่งก่อสร้างในรัชกาลที่ ๑ มีมาก จิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจัดเป็นยุคทองแห่งจิตรกรรมประเพณี เป็นรูปแบบเฉพาะของตัวเองแบบสมบูรณ์ เป็นรูปแบบจิตรกรรมแบบประเพณี คือ ช่างจะเขียนภาพพุทธประวัติ ชาดก บนฝาผนังระหว่างช่องหน้าต่างที่เรียกว่า “ห้อง” ผนังเหนือหน้าต่างขึ้นไปจะวาดภาพเทพชุมนุม ผนังด้านหน้าของพระประธานวาดภาพพุทธประวัติ ตอนผจญมาร ฝาผนังด้านหลังพระประธานจะวาดรูปไตรภูมิ ^{๓๔}

การเขียนภาพเทพชุมนุมสมัยรัตนโกสินทร์ จิตรกรจะเขียนเป็นภาพชุมนุมฝาผนังไว้ตอนบนข้างล่างจะเขียนภาพพุทธประวัติเหมือนจิตรกรรมฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระอุโบสถวัดสุวรณาราม บางกอกน้อย และพระอุโบสถวัดคูสิดาราม บางกอกน้อย เป็นต้น จิตรกรที่เขียนภาพฝาผนังตามประเพณีในสมัยรัตนโกสินทร์จะใช้สีหลายสีเรียกว่า “รูปภาพจิตรกรรมพหุรงค์” รูปภาพจิตรกรรมพหุรงค์เป็นรูปภาพที่ใช้สีต่าง ๆ มีลักษณะเป็นผละเอียด เรียกว่า “สีฝุ่น” ช่างจิตรกรรมไทยใช้สีฝุ่นผสมน้ำกาว ซึ่งมีคุณสมบัติทำให้ภาพที่เขียนมีสีสวยเด่นชัดขึ้นได้รูปภาพจิตรกรรมพหุรงค์เป็นงานวิจิตรศิลป์ ใช้เขียนลงบนพื้นที่ต่าง ๆ มีเขียนบนกระดาน ฝา ไม้ และพื้นผนังที่ก่อด้วยอิฐถือปูน เป็นต้น ^{๓๕}

จิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๓ ช่างเขียนได้รับความบันดาลใจจากสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เช่นเหตุการณ์บ้านเมือง ชีวิตความเป็นอยู่ สังคม ประเพณี การแต่งกาย ลักษณะบ้านเรือน

^{๓๒} ศิลป์ พีระศรี, ศิลปวิทยาการ, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี, ๒๕๔๖), หน้า ๓๒๘.

^{๓๓} กรรณิการ์ ตั้งตุลานนท์, “ศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาตวรวิหาร”, หน้า ๒๐.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๓๕} จุลทรศน์ พยาธรรณนท์, ลักษณะจิตรกรรมไทย, ๑๒๐.

วัดวาอาราม ปราสาทพระราชวัง ธรรมชาติและหมู่สัตว์ต่าง ๆ เป็นแบบในการสร้างสรรค์ภาพเขียน ทำให้จิตรกรรมมีลักษณะพิเศษ คือ สีพื้นเป็นสีเข้ม ภาพคนและสถาปัตยกรรมเด่นออกมาเป็นกลุ่ม ๆ ที่ใช้สีจัด และนิยมใช้สีตรงข้ามตัดกันอย่างรุนแรง แต่น้ำหนักของสีที่ตัดกันนั้นประสานกันอย่างกลมกลืน และเพิ่มความละเอียดประณีตในส่วนที่เป็นลวดลายเครื่องประดับยิ่งขึ้น^{๓๖} เฉพาะอย่างยิ่งงานจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัชกาลที่ ๓ ของกรุงรัตนโกสินทร์มีความเจริญรุ่งเรืองมากที่สุดอันเนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างมาก ทรงโปรดให้สร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ มากมาย ในยุคนี้การเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังนิยมเขียนภาพวรรณกรรมทางศาสนาได้แก่ เรื่องแนวพุทธประวัติ ทศชาติชาดก ไตรภูมิ โดยได้จัดระเบียบเป็นแบบอย่างยึดถือกันเป็นหลัก คือผนังด้านข้างช่วงบนติดฝาเพดานเขียนวิยาธร มีสินเทาคัน แล้วมีเทพชุมนุม ๑-๕ ชั้นตามความสูงของฝาผนังช่วงเหนือหน้าต่างขึ้นไป ระหว่างช่องหน้าต่างและประตูเป็นภาพชาดกหรือพระพุทธประวัติเป็นตอน ๆ เรียงลำดับกันไป ส่วนผนังด้านหน้าเขียนภาพमारผจญ ด้านหลังเขียนไตรภูมิหรือเสด็จจากดาวดึงส์ การเขียนแบบนี้ เป็นแบบที่นิยมเขียนกันมากที่สุด การวางตำแหน่งภาพ การเลือกเรื่องอย่างมีแบบแผน ถือว่าเป็นต้นแบบจิตรกรรมฝาผนังประเพณีรูปแบบศิลปะ จนเป็นคตินิยมในการวาดภาพจิตรกรรมฝาผนังในโบสถ์ในวิหารในยุคต่อ ๆ มาส่งผลต่อความก้าวหน้าทางจิตรกรรมไทย ได้พัฒนาไปตามสภาพแวดล้อม ความเปลี่ยนแปลงของชีวิต ความเป็นอยู่ความรู้สึกนึกคิด ความนิยมในสังคม สะท้อนให้เห็นถึงเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมไทย

จิตรกรรมประเพณีในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏในกรุงเทพมหานคร เช่น จิตรกรรมฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ภาพในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จิตรกรรมฝาผนังพระวิหารพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดคูหาสวรรค์วรวิหาร จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดบางยี่ขัน จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดดาวดึงส์ จิตรกรรมฝาผนังพระวิหารหลวงภายในวัดสุทัศนเทพวราราม ถือเป็นภาพจิตรกรรมฝีมือชั้นสูง โดยเฉพาะ จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม ริมคลองบางกอกน้อย วาดโดยครูคงแป๊ะและครูทองอยู่ หรือหลวงวิจิตรเจษฎา วาดรูปทศชาติ เป็นช่างชั้นสูงฝีมือชั้นครูสมัยรัชกาลที่ ๓^{๓๗}

จิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน จิตรกรรมฝาผนังแบบประเพณีเริ่มเปลี่ยนไป เนื่องจากมีอิทธิพลศิลปกรรมแบบตะวันตกเข้ามาผสมผสานอย่างมาก ลักษณะจิตรกรรมซึ่งเป็นภาพแบนราบกลับมีทัศนียวิสัย ภาพมีความลึกไกล เป็นภาพ ๓ มิติ ลักษณะตัวภาพบุคคล

^{๓๖} พระพงศศักดิ์ อภิษฐโว (รุ่งสง), “การศึกษายาทาบทสื่อจิตรกรรมฝาผนังในการเผยแผ่พุทธธรรมในพระพุทธศาสนา”, หน้า ๑๒.

^{๓๗} วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ศิลปะในประเทศไทย, หน้า ๖๘.

สิ่งแวดล้อม และสถาปัตยกรรมก็เป็นแบบตะวันตก และมีลักษณะเหมือนจริงมากขึ้นกว่าแบบเดิมซึ่งเขียนขึ้นตามแบบอุดมคติ ภาพอาคารสถาปัตยกรรมเหมือนกับแบบที่มีปรากฏอยู่จริงในสมัยนั้นเช่น จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์มีภาพวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ภาพพระที่นั่งต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง ภาพวัดราชประดิษฐ์ ภาพวัดราชบพิธ และภาพวัดสุทัศนเทพวราราม ปรากฏอยู่^{๓๘}

กล่าวโดยสรุป จิตรกรรมฝาผนังในสมัยต่าง ๆ เป็นมรดกของมนุษย์ที่บ่งชี้ถึงวิถีชีวิตของชุมชน แต่ละชาติ แต่ละสมัย ก่อนที่ไทยจะรวมตัวกันเป็นประเทศไทยศิลปะจิตรกรรมได้ถูกแบ่งออกเป็นสมัยต่าง ๆ ได้แก่ ศิลปะทวารวดี ศิลปะสมัยศรีวิชัย ศิลปะสมัยลพบุรี ศิลปะสมัยเชียงแสน ศิลปะสมัยสุโขทัย ศิลปะสมัยอยุธยา และศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์

๒.๑.๓ จิตรกรรมฝาผนังวัดคูสิดาราม

ในข้อนี้ผู้วิจัยขอกกล่าวเกี่ยวกับความเป็นมาของวัดคูสิดาราม และกล่าวถึงจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถของวัดคูสิดารามดังนี้

๑) ความเป็นมาของวัดคูสิดาราม

วัดคูสิดาราม เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหารตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก เหนือปากคลองบางกอกน้อยตั้งอยู่เลขที่ ๑๖๖ แขวงอรุณอมรินทร์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร พระอุโบสถของวัดคูสิดาราม เขตบางกอกน้อยกรุงเทพมหานคร เนื้อที่ทั้งหมดมี ๓๓ ไร่เศษ แต่ถูกตัดออกในคราวสร้างสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า พ.ศ. ๒๕๑๖ ประมาณ ๓ ไร่ ปัจจุบันเหลือ ๓๔ ไร่เศษ^{๓๙} วัดคูสิดารามนี้แต่ก่อนเป็นวัดราษฎร์มีมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยมีชื่อเดิมว่า “วัดเสาประโคน” สมัยรัชกาลที่ ๑ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ (แจ่ม) พระราชธิดาลำดับที่ ๕ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ กับสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ทรงเป็นผู้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่^{๔๐}

ครั้นในสมัยรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระราชโอรสลำดับที่ ๕ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และพระราชอนุชาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงปฏิสังขรณ์อีกครั้ง และทรงสร้าง

^{๓๘} วรรณิกา ณ สงขลา, การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง, (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, ๒๕๓๕), หน้า ๑๓ – ๖.

^{๓๙} คณะกรรมการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, ศิลปวัฒนธรรมไทยเล่ม ๔, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์, ๒๕๒๕), หน้า ๒๒๒.

^{๔๐} พระประวัติวิริยคุณ (สูง ธนุภาโก), ประวัติวัดคูสิดาราม, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๐๒), หน้า ๓.

เจติยบรรจุพระอัฐิเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ (แจ่ม) ผู้เป็นพระเชษฐภคินีแล้วพระราชทานนามว่า วัดคูสิดาราม^{๔๑}

พระอุโบสถของวัดคูสิดารามนี้ได้สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ รัชกาลที่๑^{๔๒} ได้รับปฏิสังขรณ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ให้เสาสีเหลี่ยม พระอุโบสถมีพระระเบียงล้อมรอบ มีทางเข้า ๔ ทิศ ผนังพระระเบียงเจาะเป็นรูปโค้งยอดแหลม ประดิษฐานพระพุทธรูปปางรำพึงเรียงรายตลอด จะเห็นได้ว่า ใบเสมาแบบรัชกาลที่ ๑ ได้รับการปฏิสังขรณ์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา^{๔๓}

ครั้นต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระปัญญาคัมภีร์เถระ ผู้เป็นเจ้าอาวาส พร้อมด้วยพระปลัดยอด พระสมุห์สาย และเจ้าอธิการแสง เจ้าอาวาสวัดน้อยทองอยู่ ได้ช่วยกันสร้างกุฏิใหม่ขึ้นอีก ๒ คณะ ตั้งอยู่ริมน้ำ และได้ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถพร้อมทั้งพระระเบียง ได้สร้างศาลาคู่ที่ประตูด้านหน้าพระอุโบสถ ส่วนพระสมุห์บุญได้สร้างโรงเรียนหนังสือไทยขึ้น๑ หลังเมื่อพระปลัดยอดได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระครูสังวรวิธานและเป็นผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาส ก็ได้ทำการปฏิสังขรณ์อีกหลายแห่ง เช่นปูพื้นกระเบื้องในบริเวณพระอุโบสถ ทำถนนด้านหน้าและด้านเหนือพระอุโบสถ สร้างศาลาท่าน้ำ ซ่อมศาลาใหญ่ ในสมัยที่กล่าวมาข้างต้นนี้ มีเอกสารที่กล่าวถึงผู้ปฏิสังขรณ์และรายการปฏิสังขรณ์พระอารามนี้ไว้^{๔๔}

พระอุโบสถวัดคูสิดารามนี้ก่ออิฐถือปูน หลังคาลด ๓ ชั้นมุงกระเบื้องดินเผาฐานอาคารแอ่นโค้งเล็กน้อยหันหน้าไปทางแม่น้ำเจ้าพระยา ฐานอาคารอ่อนโค้งเล็กน้อย แบบสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยา มีหน้าต่าง ๘ ช่อง ประตูด้านหน้าและด้านหลัง ด้านละ ๒ ช่อง ที่ซุ้มประตูและหน้าต่างมีลายปูนปั้นประดับกระจก^{๔๕} มีโครงสร้างและเครื่องประดับต่าง ๆ เช่น หลังคา มีหลังคาประธาน ๑ ชั้น มีหลังคาพาไลลาดลงด้านหน้าและด้านหลังข้างละ ๑ ชั้น มีหลังคาบังแดดยื่นลาดซ้อนคลุมออกมาบริเวณที่เป็นมุขทั้งด้านหน้าและด้านหลังพระอุโบสถ มุงด้วยกระเบื้องดินเผา ประดับด้วยซ้อฟ้าใบระกา มีทวยเป็นรูปนาคพาดรับเชิงชายหลังการอบพระอุโบสถ จำนวน ๒๔ ตัว วัดโดยรอบพระอุโบสถมีขนาดกว้าง ๑๐.๑๐ เมตร ยาว ๒๒.๑๐ เมตร วัดภายในพระอุโบสถมีขนาดกว้าง ๗.๕๒

^{๔๑} สมมภู รัชชิตพานิชยกิจ, “พระอุโบสถวัดคูสิดารามวรวิหาร”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๑.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^{๔๓} น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง), ศิลปะในกรุงเทพมหานคร, กรุงเทพมหานคร: ๒๕๔๑, หน้า ๒๒๒.

^{๔๔} สมมภู รัชชิตพานิชยกิจ, “พระอุโบสถวัดคูสิดารามวรวิหาร”, หน้า ๑๐

^{๔๕} ราชบัณฑิตยสถาน, วัดคูสิดารามวรวิหาร, ราชบัณฑิตยสถานจัดพิมพ์เป็นที่ระลึกงานถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน,(กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๖), หน้า ๒๖.

เมตร ยาว ๑๕.๕๒ เมตร สูงจากพื้นถึงท้องข้อ ๕.๕๙ เมตร หลังคาบังสาดที่ยื่นลาดคลุมมุขด้านหน้า และหลังนั้น มีเสารองรับหลังมุขละ ๔ ต้น ซึ่งที่เสาหลังคาหลังคาและผนังพระอุโบสถข้างนอกเขียน ลีลายรดทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ส่วนเหนือเสาต่าง ๆ เขียนภาพต่าง ๆ ข้างพะไลด้านหน้ายังปรากฏอยู่บ้าง แต่ทางด้านหลังชำรุดลบเลือนหายแล้ว วัดจากภายนอกมีขนาดกว้าง ๑๐.๑๐ เมตร ยาวด้านละ ๔.๑๐ เมตร เท่ากันทั้งสองด้าน วัดจากภายในกว้าง ๕.๘๐ เมตร ยาว ๓.๓๖ เมตร เท่ากันทั้งสองด้าน มีบันได อยู่ด้านข้างของมุขทั้ง ๒ ข้าง ฐานอาคารแอ่นโค้งเล็กน้อย ตัวพระอุโบสถหันหน้าไปทางทิศใต้สู่แม่น้ำเจ้าพระยา^{๔๖}

หน้าต่างด้านนอกเขียนลายรดน้ำพุ่มข้าวบิณฑ์ สำหรับหน้าบันแกะลายไม้ปิดทอง บนพื้นประดับกระจกเป็นรูปเทวดาถือพระขรรค์^{๔๗} บรรยากาษภายในพระอุโบสถถูกปกคลุมด้วยสีแดงจาก ภาพเขียนฝาผนังและพื้นเพดานสีแดง ประกอบกับแสงไฟในพระอุโบสถสะท้อนสีทองขององค์พระ ประทานให้ดูเด่นสวยงามยิ่งนัก^{๔๘} ส่วนพระประธานในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม^{๔๙} เป็นพระพุทธรูป ปางมารวิชัย ขัดสมาธิราบ วงพระพักตร์อวบอ้วน หน้าตักกว้าง ๒.๑๒ เมตร สูง ๒ เมตร บนฐานชุกชี มีพระอัครสาวกนั่งประนมมือนำด้านขวาและซ้าย^{๕๐}

ลักษณะของพระอุโบสถ^{๕๑} วรรณิภา ณ สงขลาได้กล่าวว่า ลักษณะของพระอุโบสถ มี โครงสร้างและเครื่องประดับต่าง ๆ เช่น หลังคา มีหลังคาประธาน ๑ ชั้น มีหลังคาพาไลลาดลง ด้านหน้าและด้านหลัง

หน้าบัน เป็นไม้จำหลักลงรักปิดทอง ประดับกระจกเป็นเทวาทรงพระขรรค์ นั่งบนปัทม- อาสน์

หน้ามุขพระอุโบสถวัดคูสิดาราม มีมุขลดทางด้านหน้าและด้านหลัง มีเสารับหลังคาพาไล มุขด้านละ ๔ ต้น

^{๔๖} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า ๒๔๔-๒๔๗.

^{๔๗} แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย วัดคูสิดาราม, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๒๖), หน้า ๓๔.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๔๙} พระประธานในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม ภาพที่ ๑ ประกอบ ในภาคผนวกหน้า ๑๐๔. ; ประไพ วิริยพันธุ์ และคณะ, ชูจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย วัดคูสิดาราม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๖), หน้า ๖๑.

^{๕๐} ราชบัณฑิตยสถาน, วัดคูสิดารามวรวิหาร, หน้า ๓๗.

^{๕๑} ลักษณะพระอุโบสถวัดคูสิดาราม ภาพที่ ๒ และ ๓ ประกอบ ในภาคผนวกหน้า ๑๐๔.

ฝาผนัง ด้านหน้าและด้าน ก่ออิฐถือปูนเรียบ ฝาผนังด้านข้างมีเสานางแนบกั้นฝาแบ่งออกเป็น ๓ ห้อง หัวเสาเป็นบัวจวงกล ปูนปั้นลงรักปิดทองประดับกระจก ฝาผนังด้านหน้าและด้านหลังมีประตู ๒ บาน ด้านข้างมีหน้าต่าง ๓ ช่อง

ซุ้มประตูหน้าต่างเป็นปูนปั้นลงรักปิดทองประดับกระจก ฐานซุ้มเป็นฐานสิงห์ ยอดซุ้มมีหน้ากระดานทับหลัง และบันแถลง ๒ ชั้น

เพดานเป็นลายทองบนพื้นรักแดง รูปดาวมีห้องละ ๓ หมู่ แต่ละหมู่มีดาวใหญ่ ๑ ดวง ดาวเล็ก ๘ ดวง

ฝาผนังด้านหน้าเป็นภาพพุทธประวัติตอนมารวิชัย และจิตรกรรมพุทธประวัติตอนถวายพระเพลิงและแบ่งพระสารีริกธาตุ

ฝาผนังด้านหลังพระประธาน เป็นภาพจิตรกรรมเรื่องไตรภูมิ

ฝาผนังด้านซ้ายพระประธาน ข้างบนเป็นภาพเทพชุมนุม ภาพวิทยากร ช่วงล่างเป็นกิจกรรมเรื่องพุทธประวัติตอนเทวดาทูลเชิญให้จุติจนถึงตอนลอยถาด

ฝาผนังด้านขวาพระประธาน ตอนบนเป็นภาพวิทยากรและภาพเทพชุมนุม ๓ แถว ช่วงล่างเป็นภาพกิจกรรมเรื่องพุทธประวัติตอนหลังตรัสรู้จนกระทั่งปรินิพพาน

บานประตูหน้าต่าง เป็นลายรดน้ำ ลวดลายทรงพุ่มข้าวบิณฑ์

หลังบานประตู เป็นเทพวารบานประคองอัญชลียืนแทนที่มารแบก^{๕๒}

ทวารบาล บานหน้าต่างเป็นรูปเทวดาไทยวาดขึ้นเป็นลักษณะยืนบนแท่นแข่งสิงห์ ประนมมือโดยไม่ถือศรหรือพระขรรค์ เหมือนทวารบาลแห่งอื่น ๆ พื้นหลังของกรอบรัศมีเป็นสีดำ ส่วนพื้นหลังทั้งหมดเป็นสีแดงประดับลายกนกเปลวเพลิง^{๕๓}

ดังนั้น ลักษณะของพระอุโบสถวัดคูสิดารามมีรูปแบบการก่อสร้างแบบ ก่ออิฐถือปูน หลังคาถลด ๓ ชั้น โดยมีหลังคาประธาน ๑ ตับ มุงกระเบื้องดินเผาฐานอาคารแอ่นโค้งเล็กน้อย หันหน้าไปทางแม่น้ำเจ้าพระยา ฐาน แบบสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยา มีหน้าต่าง ๓ ช่อง ประตูด้านหน้าและด้านหลัง ด้านละ ๒ ช่อง ส่วนพระประธานในพระอุโบสถวัดคูสิดารามเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย บนฐานชุกชีมีพระอัครสาวกนั่งประนมมื่อด้านขวาและซ้าย บรรยากาศภายในพระอุโบสถถูกปกคลุมด้วยสีแดงจากภาพเขียนฝาผนังและพื้นเพดานสีแดง ประกอบกับแสงไฟในพระอุโบสถสะท้อนสีทองขององค์พระประธานให้ดูเด่นสวยงามยิ่งนัก

^{๕๒} วรณิกา ณ สงขลา, จิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประชาชน จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๒๓.

^{๕๓} แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย, หน้า ๓๕.

๒) จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม

ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดคูสิดารามเป็นภาพที่เก่าแก่มิคุณค่ายิ่งนักเป็นฝีมือจิตรกรสมัยรัชกาลที่ ๑ รอบผนังทั้ง ๔ ด้าน ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีพระวิจารณ์ว่า “ถือเป็นภาพเขียนที่สวยงามและมีคุณค่ายิ่งโดยเฉพาะภาพเมืองนรก ผนังด้านหลังพระประธาน กล่าวกันว่าเป็นภาพเขียนที่งามราวกับมีชีวิตจริงภายในพระอุโบสถวัดคูสิดารามมีภาพเขียนฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ รอบผนังทั้ง ๔ ด้านซึ่งเขียนให้เวียนแบบทักษิณวัตร ซึ่งเป็นการเวียนรอบสิ่งอันควรสักการะ ผนังเหนือประตูหน้าต่างมีภาพเขียนเรื่องสมุทรโฆษอยู่ภายในกรอบไม้สลักลายปิดทองติดอยู่ช่องละ ๑ กรอบ”^{๕๔} ภาพเขียนเรื่องสมุทรโฆษชาดกภายในกรอบไม้สลักปิดทอง เข้าใจว่ามีอายุในสมัยรัชกาลที่ ๔ คตินิยมของการประดับกรอบรูปภาพเหนือประตูหรือหน้าต่างภายในพระอุโบสถหรือพระวิหารนี้เริ่มมาแล้วแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น^{๕๕} ปัจจุบันเหลือภาพกรอบใหญ่เพียง ๖ กรอบ กรอบเล็ก ๘ กรอบเนื่องจากบางส่วนถูกปลวกทำลาย และบางส่วนคนร้ายขโมยไป เมื่อวันที่ ๑๓ เมษายน ๒๕๕๕^{๕๖}

ผนังเหนือขอบประตูตรงหน้าพระประธานเขียนตามพุทธประวัติตอนมารผจญผนังด้านหลังพระประธานเขียนภาพเรื่องไตรภูมิ ตอนกลางช่วงบนเขียนภาพพระเจดีย์จุฬามณีบรรจพระบรมสารีริกธาตุ ช่วงล่างเป็นเขาพระสุเมรุ ด้านซ้ายเป็นภาพพระอาทิตย์ทรงรถเทียมราชสีห์มีราหูไล่ตาม ด้านขวาเป็นภาพพระจันทร์ทรงรถเทียมม้า ผนังเหนือระดับหน้าต่างทั้งสองข้างเขียนภาพเทพชุมนุมเรียง ๑ ชั้น กันเทพแต่ละองค์ด้วยพัศยศ กันแต่ละชั้นด้วยลายประจายามก้ามปู ใช้เส้นสีเทาคันชั้นบนสุดแล้วเขียนภาพฤาษี นักสิทธิ์วิทยากรในท่าเหาะเห็นครึ่งตัว ถีอดอกไม้บูชาพระพุทธเจ้า ผนังพื้นที่ต่อขึ้นไปจนสุดไม้คอสอง เขียนภาพลายดอกไม้วางบนพื้นสีดำ

ผนังเหนือหน้าต่างเขียนเรื่องพุทธประวัติ ผนังด้านหลังพระประธานเขียนภาพเรื่องนรกตอนพระมาลัยโปรดสัตว์ในเมืองนรก

เทคนิคการเขียนภาพฝาผนังในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม ยังรักษารูปแบบการเขียนแบบประเพณีซึ่งเขียนมาแต่สมัยอยุธยา ดังที่แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย ได้กล่าวสรุปในหนังสือภาพจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย วัดคูสิดารามวรวิหารว่าการเขียนภาพบุคคลมีขนาดไม่ได้สัดส่วนกับอาคาร คือ ความสูงของบุคคลเกือบจะเท่ากำแพงเมือง ขนาดของพระมหากษัตริย์ประทับในปราสาทก็ดูคับปราสาท จึงจัดว่าภาพเขียนไทยแบบประเพณี เขียนแบบอุดมคติไม่สมจริงจิตรกรเน้นส่วนที่สำคัญ

^{๕๔} แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย, หน้า ๓๒.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

เท่านั้น อีกประการหนึ่งลักษณะเด่นของภาพบุคคลในจิตรกรรมประเพณี คือ เขียนใบหน้าจะหันด้านข้าง ที่เรียกว่า หน้าเสี้ยว จะเห็นความงดงามของภาพดีกว่าการวางหน้าตรง ซึ่งดูแบบไม่งดงาม^{๕๗}

การเขียนภาพธรรมชาติ คือ ต้นไม้ ภูเขา สัตว์ป่าจิตรกรเขียนภาพต้นไม้บิดงอไปมาส่วนภูเขาก็มียุคสมัยเป็นคลื่นแบบศิลปะจีน ภาพดอกไม้ ใบไม้ ให้เรียลลันตามพื้นดินหรือประดับด้วยสัตว์จุลบาท ทิวภาพ ไว้ในพื้นที่ว่างเหล่านั้น ล้วนช่วยสร้างความมีเสน่ห์แก่ภาพเขียน

ภาพอาคารสถาปัตยกรรม ภาพจิตรกรรมสถาปัตยกรรมในภาพเขียนไทยแบบประเพณีส่วนมากเป็นภาพปราสาท กำแพงเมือง ชุมประตู่ บ้านเรือนประชาชน

ภาพเขียนพระราชวัง มีระเบียบแบบแปล เช่น ภาพรูปป้อมปืนมุมกำแพง เป็นรูปแปดเหลี่ยมหลังคา ๒ ชั้น มีหน้าต่างเปิด

การใช้สีจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดคูสิดาราม ช่างระบายพื้นสีอ่อนมาก ส่วนผนังด้านหลังพระประธานใช้สีน้ำตาลเข้มเกือบดำ ผนังด้านหน้าเขียนภาพมารผจญพื้นสีแดงเข้มการใช้สีเป็นเครื่องกำหนดอายุของจิตรกรรมฝาผนังได้

ภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดคูสิดารามที่ช่างใช้สีแดง คือ ภาพเขียนพุทธประวัติตอนโทณพราหมณ์ แบ่งพระบรมสารีริกธาตุแก่เหล่ามัลลกะศรัย และมีพระอินทร์แอบมาเอาพระบรมสารีริกธาตุที่โทณพราหมณ์ซ่อนไว้ที่มวยผม เป็นภาพฝีมือชั้นครูของจิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ ๑ เนื่องจากการใช้เส้นและสีที่ประสานกลมกลืนกัน ภายในช่องปราสาทระบายสีแดง ดูขัด แต่รอบกายขององค์พระอินทร์พื้นสีดำให้เห็นลายกนกเปลวสีแดงที่บาง อ่อนพลิ้ว ล้อมรอบพื้นสีดำช่วยเน้นความสำคัญขององค์ท้าวสักกะ และให้เห็นถึงการซ่อนตัว การแอบแฝง เป็นการลงโทษโทณพราหมณ์ นับเป็นความงามอันยอดเยี่ยมจับใจยิ่งนัก^{๕๘} ส่วนองค์ประกอบเป็นภาพเทพชุมนุมนั่งเรียงแถวซ้อนกันและองค์ประกอบเช่นนี้จะปรากฏในพระอุโบสถ พระวิหารในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสำหรับภาพเรื่องไตรภูมิส่วนที่น่าสนใจที่สุด คือ เมืองนรก ณ ที่นี้ ช่างเขียนได้ใช้ความนึกคิดส่วนตัวของเขาแสดงภาพการลงโทษทุกชนิดแก่ผู้กระทำความผิด และผู้กระทำความผิดส่วนมากก็จะหันหน้าไปยังพระมาลัยและกระทำการเคารพเพื่อจะขอให้หลุดพ้นจากทุกขเวทนา ภาพเรื่องไตรภูมินี้มีเขียนอยู่เกือบทุกวัดที่มีจิตรกรรมฝาผนัง แต่ก็ไม่มีแห่งใดที่ภาพเมืองนรกจะได้รับการวาดขึ้นอย่างน่ากลัว และให้ความรู้มากเท่ากับที่วัดคูสิดาราม

ภาพเขียนจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม ดังเดิมวาดขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ และอยู่ในหมู่ภาพเขียนชั้นคลาสสิก รุ่นเดียวกันกับจิตรกรรมฝาผนังวัดสุวรรณาราม และจิตรกรรมฝาผนังของวัดสุทัศนเทพวราราม เหตุนี้จึงเป็นการง่ายที่จะแยกภาพที่

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๕๘} อ้างแล้ว

สวยงามดั้งเดิมเหล่านี้ก็ออกจากภาพอื่น ๆ ซึ่งได้รับการซ่อมแซมเพิ่มเติมในเวลาต่อมา ส่วนใหญ่ของภาพเทพชุมนุมซึ่งเขียนเรียงแถวไว้เป็นแนวซ้อนกัน ภาพขนาดใหญ่ปางมารผจญและภาพเรื่องไตรภูมิยังคงรักษาคูณลักษณะอันงดงามดั้งเดิมของตนไว้ในขณะที่ภาพอื่น ๆ ซึ่งอยู่ระหว่างช่องหน้าต่างได้สูญเสียไปเพราะถูกซ่อมแซมเมื่อราว ๓๐ ปีมาแล้ว สำหรับภาพเรื่องไตรภูมิส่วนที่น่าสนใจที่สุด คือ เมืองนรก ณ ที่นี้ช่างเขียนได้ใช้ความนึกคิดส่วนตัวของเขาแสดงภาพการลงโทษทุกชนิดแก่ผู้กระทำความผิด และผู้กระทำความผิดส่วนมากก็จะหันหน้าไปยังพระมาลัยและกระทำการเคารพเพื่อจะขอให้หลุดพ้นจากทุกขเวทนา ภาพเรื่องไตรภูมินี้มีเขียนอยู่เกือบทุกวัดที่มีจิตรกรรมฝาผนัง แต่ก็ไม่มีแห่งใดที่ภาพเมืองนรกจะได้รับการวาดขึ้นอย่างน่ากลัว และให้ความรู้มากเท่ากับที่วัดคูสิดาราม^{๕๕}

ดังนั้น ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดคูสิดารามเป็นภาพที่เก่าแก่ทรงคุณค่ายิ่งนักภายในพระอุโบสถวัดคูสิดารามมีภาพเขียนเวียนแบบทักษิณาวรรต ซึ่งเป็นการเวียนรอบสิ่งอันควรสักการะ อีกทั้งเทคนิคการเขียนภาพฝาผนังในพระอุโบสถวัดคูสิดารามยังรักษารูปแบบการเขียนแบบประเพณีซึ่งเขียนมาแต่สมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

๒.๒ รูปแบบและเรื่องราวภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดคูสิดาราม

๒.๒.๑ รูปแบบภาพจิตรกรรมฝาผนัง

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จัดเป็นยุคทองแห่งจิตรกรรมฝาผนังแบบประเพณีภาพจิตรกรรมที่เขียนในพระอุโบสถ พระวิหาร พระที่นั่งในรัชกาลที่ ๑, ๒, ๓ เป็นรูปแบบจิตรกรรมประเพณี จิตรกรจะใช้สีหลายสี พื้นหลังภาพใช้สีที่ปิดทองให้สวยงาม จิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ที่สำคัญที่ปรากฏในกรุงเทพมหานคร เช่น จิตรกรรมฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จิตรกรรมฝาผนังพระวิหารพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม คลองบางกอกน้อย จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดคูสิดาราม จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดบางยี่ขัน จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดดาวดึงส์ จิตรกรรมฝาผนังพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม จิตรกรรมตามพุทธสถาน พระที่นั่ง หรือจิตรกรรมฝาผนังตามวัดดังกล่าวเป็นจิตรกรรมฝีมือชั้นสูง โดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม ริมคลองบางกอกน้อย วาดโดยครูคงแป๊ะและครูทองอยู่ หรือหลวงวิจิตรเจษฎา วาดรูปทศชาติ เป็นช่วงฝีมือชั้นครู สมัยรัชกาลที่ ๓ จึงถือว่าเป็นต้นแบบจิตรกรรมฝาผนัง

^{๕๕} ศิลป์ พิระศรี, “วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย”, ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรศิลป์, ๒๕๓๓), หน้า ๒๔๔-๒๕๓.

แบบประเพณี รูปแบบศิลป์ การวางตำแหน่งภาพ การเลือกเรื่องอย่างมีแบบแผน จนเป็นคตินิยมในการวาดภาพจิตรกรรมฝาผนังในโบสถ์ วิหาร ในสมัยต่อมา^{๖๐}

ในสมัยนี้มีการสร้างวัดเป็นจำนวนมาก นิยมใช้เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของพระเจ้าแผ่นดิน และอัฐิเจ้านายในราชสกุล มีทั้งวัดหลวงและวัดราษฎร์ สร้างไว้จนมีคำกล่าวสมัยนี้ว่า “เมื่อครั้งบ้านเมืองดี เขาสร้างวัดไว้ให้ลูกหลานเล่น”^{๖๑} คือตระกูลใดมีความมั่นคงเป็นหลักฐาน ก็จะสร้างวัดเป็นอนุสาวรีย์ เพื่อบรรจุอัฐิหัวหน้าต้นวงศ์ตระกูล และจะสร้างเจดีย์ขนาดเชิงไว้สององค์ข้างพระอุโบสถ สำหรับบรรจุอัฐิของบิดาและมารดา จะสร้างสถูปเจดีย์ขนาดเล็กกราบรอบโบสถ์เพื่อบรรจุอัฐิของคนในสกุลวงศ์ เรียกว่า “เจดีย์ราย” ถึงวันนักขัตฤกษ์ วันตรุษสงกรานต์ เป็นต้น ญาติพี่น้องจะไปบำเพ็ญบุญกุศลทำบุญที่วัดประจำวงศ์สกุลเพื่อ “อุทิศบุญไปพลี ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย”^{๖๒} วัดที่สร้างขึ้นมีหลายวัดดังที่กล่าว ประดับด้วยจิตรกรรมฝาผนัง ช่างฝีมือสมัยอยุธยาจะมาทำงานต่อที่กรุงเทพมหานคร ได้สร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังที่สวยงามติดต่อกันมา

รูปแบบสกุลช่างสมัยรัตนโกสินทร์ ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี กล่าวในวิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังไทย ท่านแบ่งจิตรกรรมฝาผนังไว้ ๕ แบบ ตามเรื่องที่เขียนภาพจิตรกรรม คือ

๑. แบบคลาสสิกเกี่ยวกับเรื่องเทวดาและนิยายต่าง ๆ รูปภาพเจ้านายจะเขียนภาพอย่างสวยงาม ลักษณะท่าทาง คงได้แบบมาจากท่านาฏศิลป์

๒. แบบคลาสสิก เกี่ยวกับตัวละครในวรรณคดี มีเรื่องรามเกียรติ์ ใบหน้าของบุคคลแต่ละคน จะแสดงถึงความคิดจิตใจของบุคคลนั้น ๆ

๓. นักดนตรี นางรำ ข้าราชการ และบรรดาชนชั้นสูง จะมีลักษณะตามชั้นของตนและวาดขึ้นแบบคลาสสิกหรือแบบชีวิตจริง

๔. ประชาชนธรรมดาจะแสดงภาพตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะไทยการวาดภาพแบบนี้จะเห็นถึงความสนุกเร้าใจ ซึ่งเป็นนิสัยของคนไทย

๕. ภาพนรก ก็เขียนตามชีวิตที่เป็นจริงเช่นเดียวกัน ณ ที่นี้ ช่างได้วาดภาพการลงโทษอย่างพิลึกที่สุด และแสดงส่วนเกินความเป็นจริงของร่างกายมนุษย์เท่าที่จะคิดขึ้นได้

สำหรับองค์ประกอบการเขียนจิตรกรรมฝาผนังมีการจัดออกเป็น ๓ แบบดังปรากฏให้เห็นจากจิตรกรรมฝาผนังต่าง ๆ ดังต่อไปนี้คือ

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

^{๖๑} จุลทรรณ พยาฆรานนท์, ลักษณะจิตรกรรมไทย, หน้า ๑๒๐.

^{๖๒} พ.ร.อ. (ไทย) ๓๕/๒๕๓.

แบบที่ ๑ เป็นแบบจิตรกรรมฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จากส่วนล่างของฝาผนังขึ้นไปจนถึงขอบบนหน้าต่าง จะเขียนภาพเกี่ยวกับพุทธประวัติ หรือชาดกต่าง ๆ ส่วนบนของผนังจะเขียนภาพเทพชุมนุมซ้อนกันอยู่ ๓-๕ แถว

แบบที่ ๒ เป็นภาพที่เขียนในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม คือ ส่วนล่างของฝาผนังด้านข้างจะประดับด้วยภาพเขียนเช่นเดียวกับแบบที่ ๑ ส่วนบนจะเป็นภาพเทพชุมนุม ผนังด้านหน้าพระประธานนั้น จะประดับด้วยภาพเขียนเรื่องมารผจญขนาดแตกต่างจากรูปอื่นทั้งหมดขนาดสูงประมาณ ๒๐-๓๐ เซนติเมตร ภาพมารผจญจะมีขนาดเท่าตัวบุคคลจริง ๆ หรือบางครั้งก็ใหญ่กว่าคนจริงด้วยซ้ำ ฝาผนังด้านหลังพระประธานวาดภาพเป็นเรื่องไตรภูมิ

แบบที่ ๓ แบบนี้ก็เช่นเดียวกับในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม คือ ผนังทั้งหมดประดับไปด้วยภาพเขียนต่าง ๆ กัน จะเขียนภาพเหล่านี้ติดต่อกันไปโดยไม่แบ่งและเยะออกเป็นส่วนใหญ่เป็นตอนเลย^{๖๓}

สำหรับการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดคูสิดารามนี้ ฝาผนังด้านข้างส่วนล่างจะเขียนภาพเกี่ยวกับพุทธประวัติ ส่วนบนของผนังด้านข้างจะเขียนภาพเทพชุมนุมซ้อนกันที่ผนังด้านหน้าพระประธานนั้นเขียนเรื่องมารผจญ แต่ในส่วนของฝาผนังด้านหลังพระประธานนั้น ด้านล่างจะเป็นภาพวาคนรกภูมิ ด้านบนจะเขียนภาพเรื่องไตรภูมิ

๒.๒.๒ เรื่องราวภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดคูสิดาราม

ภาพเขียนจิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม ถูกวาดขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ และอยู่ในหมู่ภาพเขียนชั้นคลาสสิกรุ่นเดียวกับวัดสุวรรณาราม และวัดสุทัศนเทพวราราม จึงเป็นการง่ายที่จะแยกภาพที่สวยงามดั้งเดิมเหล่านี้ออกจากภาพอื่นๆ ซึ่งได้รับการซ่อมแซมเพิ่มเติมในเวลาต่อมา ส่วนใหญ่ของภาพเทพชุมนุมซึ่งเขียนเรียงแถวไว้เป็นแนวซ้อนกัน ภาพขนาดใหญ่ปางมารผจญและภาพเรื่องไตรภูมิยังคงรักษาคูณลักษณะอันงดงามดั้งเดิมของตนไว้^{๖๔} ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเรื่องราวภาพจิตรกรรมฝาผนังในอุโบสถวัดคูสิดารามมาอธิบายดังต่อไปนี้

๒.๒.๒.๑ ภาพเทวดาชุมนุม^{๖๕}

ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี กล่าวถึงภาพเขียนวัดคูสิดารามนี้ว่า^{๖๖} เป็นภาพวาดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ อยู่ในกลุ่มจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัด

^{๖๓} ศิลป์ พีระศรี, ศิลปะวิทยาการ, หน้า ๒๐๗.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๓.

^{๖๕} ภาพเทวดาชุมนุม ดูภาพที่ ๕ ประกอบ ในภาคผนวกหน้า ๑๐๖.

^{๖๖} ผังภายในพระอุโบสถวัดคูสิดารามนี้ ดูภาพที่ ๔ ประกอบ ในภาคผนวกหน้า ๑๐๕.

สุวรรณาราม คลองบางกอกน้อย และจิตรกรรมฝาผนังในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม สำหรับลักษณะของการเขียนภาพเทพชุมนุมของวัดสุทัศนารามนี้^{๖๗} เขียนเรียงแถวไว้ข้างบน ภาพปางมารผจญเขียนไว้ผนังข้างหน้าพระประธานด้านหลังพระประธาน เขียนเรื่องไตรภูมิ^{๖๘}

ภาพจิตรกรรมเทวดาชุมนุม แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย ในหนังสือจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย วัดสุวรรณาราม คลองบางกอกน้อย กล่าวถึงการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเทพชุมนุมว่าคติการเขียนภาพเทพชุมนุม คงจะเกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย การเขียนภาพเทพชุมนุมเป็นแถวตลอดฝาผนัง เพื่อแสดงถึงหมู่เทพมาประชุมกันเพื่อฟังธรรมจากพระศาสดา เพราะภาพเหล่านั้นประนมมือหันหน้าเข้าหาพระประธาน (สถานที่นั้น)^{๖๙}

ภาพชุมนุมเทวดาในจิตรกรรมฝาผนัง นิยมเขียนขึ้นสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จัดเป็นภาพที่แสดงเหตุการณ์ตอนสำคัญที่สุดในเรื่องพุทธประวัติโดยจิตรกรจะเห็นความสำคัญกับการเขียนภาพชนิดนี้มาก คือ ภาพจิตรกรรมจะเขียนระบายเป็นภาพเทวดานั่งแพนงเชิง ประนมมือเป็นพุ่มดอกไม้ เป็นภาพนั่งเรียงแถวหันหน้าสู่พระประธานในสถานที่นั้น ๆ ภาพเทวดาเหล่านั้นมีชื่อเรียกว่า ภาพเทพชุมนุม^{๗๐}

พันธุ์ยุทธ มีชาญเชาว์ ได้กล่าวไว้เกี่ยวกับเรื่องเทพชุมนุมในจิตรกรรมฝาผนังว่าผนังด้านข้างเหนือระดับหน้าต่างเป็นภาพเทพชุมนุม ๑ แถวเรียงซ้อนกัน กิ่งองค์เทพแต่ละองค์ด้วยพัดยศ คั่นแต่ละชั้นด้วยลายประจำยามก้ามปู เหล่าเทพมี เทวดา ยักษ์ ครุฑ นั่งคุกเข่าอยู่กับพื้น พนมมือหันหน้าไปสู่พระประธานแถวบนสุดของผนังมีสินเทาครอบ เหนือสินเทา เป็นเหล่าฤาษี นักสิทธิ์ วิชยาธร ในท่าเหาะเห็นครึ่งตัว ถือดอกไม้ นั่งหันหน้าเข้าหาพระประธาน ผนังที่เหนือขึ้นไปจนถึงกระดานคอสองเขียนรายดอกไม้ร่วงบนพื้นสีดำ ภาพจิตรกรรมนี้แสดงเรื่องราวในพุทธประวัติตอนเทพชุมนุมเมื่อพญามารและพลพรรคพากันมาขัดขวางพระพุทธองค์มิให้ตรัสรู้ เหล่าเทพดาจากหมื่นจักรวาทที่มาชุมนุมเพื่อรอขึ้นชมพระบารมีต่างก็หนีไป ก่อนจะกลับมาชุมนุมกันอีกครั้งเมื่อพระพุทธองค์ทรงมีชัยชนะเหล่าพญามาร และตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นแบบแผนที่มีมาก่อนแล้วในสมัยกรุงศรีอยุธยาเช่นเดียวกัน^{๗๑}

^{๖๗} ประไพ วิริยะพันธุ์ และคณะ, ชุดจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย วัดสุทัศนาราม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๖), หน้า ๖๑.

^{๖๘} ศิลป์ พีระศรี, ศิลปะวิทยาการ, หน้า ๒๑๒.

^{๖๙} แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, ภาพจิตรกรรมไทย, หน้า ๑๓.

^{๗๐} จุลตรสน์ พายมรานนท์, ลักษณะจิตรกรรมไทย, หน้า ๒๖๑.

^{๗๑} พันธุ์ยุทธ มีชาญเชาว์, “จิตรกรรมฝาผนังไทยภูมิโลกสัญญาณฯ”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕)

เรื่องการชุมนุมของเหล่าเทวดา มีปรากฏในหนังสือพระปฐมสมโพธิกถาพระนิพนธ์ของ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรสในปริเฉทที่ ๑๐ “อภิธรรมโพธิปริวรรต” กล่าวถึง เหตุการณ์ที่เหล่า เทพที่มาประชุมกันภายหลังพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้แล้ว ณ โพธิบัลลังก์ดังนี้ว่า

...ฝ่ายฝูงเทพเจ้าทั้งหลาย อันปลาตหนีไปเพราะกลัวภัยแห่งพญามาร ทราบว่าพญามาราริราชกับมารพลแตกฉานพ่ายแพ้และปลาตไป ด้วยอำนาจแห่งพระมหาสัตว์ ดังนั้นก็ชวนกันอุโฆษสาธุการถวายชัย ต่างองค์ต่างมาสู่ที่ใกล้โพธิมณฑลสถานฝูงนาคก็ขึ้นมาจากบาดาล มาสู่ที่นั่น ฝูงสุบรรณก็มาจากวิมานแห่งครุฑ หมู่เทพบุตรและพรหมทั้งหลายก็ออกจากวิมานแห่งตนเคลื่อนกล่นกันมา ที่หัตถ์ถือประทีปสุคนธ์บุบผาวัชฎากต่างมาแวดล้อมพร้อมกัน อุโฆษถวายชัยแก่พระมหาบุรุษว่า...

...ชัยชำนะมีนี้แก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงสิริสวัสดิ์ ปราชัยจะมีแก่การผู้ปรารถนาบาปกรรม สนั่นสำเนียงนฤนาถ ท้าวสหัมบดีพรหมก็ลีลาสมาทรงทิพย์จักรกางกั้น พระยาภพนาคราษก็กล่าวภูมิภรรณสรเสริญพระคุณมีเอนกประการท้าวผมนวาทก็ทรงเป่าวิชัย ยุทธมหาสังข์ ทักขิณาศัพทบันลือถัน ปัญจสิงขรเทพคนธรรพก็ตีตีพิณทิพย์ถวายศัพท์ขับขาน ...

...ท้าวจุลโลกบาลมาสถิตทิศทั้ง ๔ แลอัญญาวิสตยภัยเสนาบดี ๒๘ ก็ถือพระขรรค์ป้องกันอยู่โดยรอบแวดล้อมไปด้วยทวดตึงศกุนารีทั้ง ๑๒ อันพร้อมพร้อมมมือถือผอบสุวรรณหิรัญรัตนประพาพมณี มีประการต่าง ๆ เต็มไปด้วยกุสุมาชาติ เลื่อนลอยอยู่บนอากาศกระทำสักการะบูชาและสยามเทวราช ก็ทรงทิพย์มณีตาลปัตรลำเพยพาน เทพดาทั้งหลายอันเลิศก็ถือเครื่องอภิชะกการ วิถีประเภทต่าง ๆ มาห้อมล้อมพระมหาสัตว์เป็นบริวาร เทพเจ้าในหมื่นโลกธาตุล้วนทรงเพศคุณเล่นการมหรสพ มาสโมสรสถิตตั้งแต่ปฐมพิณเต็มตลอดตราบเท่าถึงอกนิภูพรหมโลกหาระหว่างมิได้...^{๑๒}

ในมหาสมยสูตร พระสูตรว่าด้วยการประชุมเทวดาเพื่อฟังธรรม เป็นการประชุมครั้งใหม่ของเทวดา มาร เทพ และพรหม จาก ๑๐ โลกธาตุ เพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาคและชมปฏิบัติพาของพระภิกษุสงฆ์จำนวน ๕๐๐ องค์ ณ ป่ามหาวัน กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ และในการนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแนะนำให้พวกภิกษุในที่ประชุมนั้นรู้จักกับชื่อของหมู่เทพโดยลำดับมีชัย ๖,๐๐๐ คน อยู่ที่เขาคิมพานต์ ๓,๐๐๐ คนอยู่ที่เขาสันกาลาคีรี ท้าวจตุมหาราชทั้ง ๔ มีท้าวธตรฐ ท้าววิรูปหก

^{๑๒} กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พานิชสุกผล, ม.ป.ป.), หน้า ๑๕๖-๑๖๐.

ท้าววิรูปักษ์ ท้าวภูเวระ เป็นต้น พวกเทวดา มาร และพรหม ได้มาประชุมครั้งยิ่งใหญ่ และเป็นครั้งแรกในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้^{๓๓}

๒.๒.๒.๒ ภาพพุทธประวัติ

การเขียนเล่าเรื่องพระพุทธประวัติที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังโดยมากตรงกับคัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถาเกือบทั้งสิ้นโดยที่จิตรกรต้องศึกษาเรื่องราวในคัมภีร์หรือวรรณกรรมต่าง ๆ รวมถึงคัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถาที่เป็นวรรณกรรมเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ ซึ่งเป็นที่รู้จักของพุทธศาสนิกชนในประเทศแถบแหลมอินโดจีนและลังกาในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ ต่อมาคัมภีร์นี้ได้แพร่หลายจากลังกามาสู่พม่า เขมร และไทย^{๓๔}

ศาสตราจารย์ออร์เจ เซเดส ได้ตั้งข้อสังเกตว่าคัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถาของไทยอาจแต่งขึ้นในสมัยพระยาโลไทในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ หรืออาจแต่งที่เมืองเชียงใหม่นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ หรือในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้^{๓๕} ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงโปรดฯ อาราธนากรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสให้ทรงมีพระนิพนธ์คัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถาขึ้นเมื่อปีพ.ศ. ๒๓๘๗ มีทั้งหมด ๒๕ ปริเฉท และจัดเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาฉบับสมบูรณ์ที่สุดและดีที่สุด^{๓๖}

สำหรับภาพพุทธประวัติภายในพระอุโบสถวัดคูสิดารามมีทั้งหมด ๒๒ ผนัง ผนังที่ ๑ ผนังที่ ๒ และผนังที่ ๑๑ ลบเลือนหายไป หายไปจึงไม่ทราบว่าเป็นตอนไหนช่วงเขียนของไทยที่เขียนภาพพุทธประวัติปรากฏเป็นภาพจิตรกรรม ก็ได้อาศัยโครงเรื่องจาก

พุทธประวัติฉบับพระปฐมสมโพธิกถา พระปฐมสมโพธิกถานี้เป็นหนังสือ มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และสูญหายเมื่อครั้งเสียกรุงให้แก่พม่า จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดอาราธนากรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ให้ทรงนิพนธ์พระปฐมสมโพธิกถาจนครบบริบูรณ์แต่เดิมคงจะมีต้นฉบับอยู่บ้าง แต่ไม่ครบสมบูรณ์ ส่วนจะเป็นฉบับไหนนั้นไม่สามารถสอบสวนได้ แต่ที่ปรากฏอยู่เทียบได้กับฉบับของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเกือบทุกตอน^{๓๗} ลักษณะภาพมี

^{๓๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๕/๒๖๒-๒๗๒.

^{๓๔} กรรณิการ์ ตั้งตุลานนท์, “ศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร”, หน้า ๖๓-๖๔.

^{๓๕} สมชาติ มณีโชติ, จิตรกรรมไทย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเคียนส์โตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๕๘-๕๙.

^{๓๖} กมล กอสุข, “ภาพมารวิชัยในจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๔๔-๔๕.

^{๓๗} แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, วัดคูสิดาราม, (กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, ๒๕๒๖), หน้า ๔๐.

เหตุการณ์ที่สำคัญ ๆ ตรงกับคัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถาเกือบทั้งสิ้นเรียงอยู่สลับกัน^{๓๘} เท่าที่ปรากฏพอจะกำหนดสันนิษฐาน ดังมีภาพตอนต่าง ๆ ดังนี้

ผนังที่ ๓^{๓๙} เป็นภาพพุทธประวัติตอนพระราชพิธีอภิเษกสมรสระหว่างพระเจ้าสุทโธทนะกับพระนางสิริมหามายา

ปริฉฉาที่ ๑ “วิวาหมงคลปริวรรต”^{๔๐} กรุงกบิลพัสดุ์มีการสืบกษัตริย์จนถึงสมัยพระเจ้าสีหนุราช พระองค์ทรงมีพระราชโอรสนามว่า สิริสุทโธทนะกุมาร และสิริสุทโธทนะกุมาร ได้ทรงครองราชย์สมบัติสืบต่อมา^{๔๑} ทรงพระนามว่า พระเจ้าสุทโธทนะ

...พระเจ้าสุทโธทนะ ทรงเป็นหน่อเนื้อแห่งสาकยวงศ์ เผ่าพงศ์แห่งพระเจ้าโศการาช ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์โตของพระเจ้าสีหุและพระนางกัญญา ทรงมีพระอักรมเหสีผู้เป็นพระราชธิดาของพระเจ้ากรุงเทวทหะพระนามว่าพระนางสิริมหามายาเทวีในเวลาต่อมาได้ปกครองกรุงกบิลพัสดุ์...^{๔๒}

ผนังที่ ๔^{๔๓} เป็นภาพพุทธประวัติตอนพระนางสิริมหามายาประสูติพระราชโอรส

ปริฉฉาที่ ๓ “คัพพานิกขมนปริวรรต”^{๔๔}

ในสมัยที่พระนางสิริมหามายาทรงพระครรภ์แก่ใกล้ประสูติสัทธัตถะราชกุมาร พระนางมีพระประสงค์จะเสด็จไปทำการประสูติที่กรุงเทวทหะจึงทูลเรื่องนี้แด่พระเจ้าสุทโธทนะ พระองค์จึงได้รับสั่งให้จัดแจงทางระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์กับกรุงเทวทหะเป็นอย่างดี^{๔๕} ดังมีข้อความที่ปรากฏในอวิทุเรณิทานว่า

...แม้พระนางมหายาเทวีทรงบริหารการพระโพธิสัตว์ในพระคัพโกทรสิ้น ๑๐ เดือน ประจุบริหารน้ำมันไว้ด้วยบาตรฉะนั้นมีพระครรภ์แก่เต็มที่แล้วมีพระราชประสงค์จะเสด็จไปยัง

^{๓๘} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, “ตำนานปฐมสมโพธิกถา”, วารสารวัฒนธรรมไทย (ทรงเรียบเรียงจากบทความภาษาฝรั่งเศสของ Professor George Coede's (ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑๐ ธ.ค.๒๕๑๒), หน้า ๕.

^{๓๙} พุทธประวัติ ผนังที่ ๓ ภาพที่ ๖ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๖.

^{๔๐} กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ทรงพระนิพนธ์, พระปฐมสมโพธิกถา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พานิชสุกผล, ม.ป.ป.), หน้า ๑.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐-๓๑.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน พ.ชา.อ. (ไทย) ๗๐/๑๒๑.

^{๔๓} พุทธประวัติ ผนังที่ ๔ ภาพประกอบที่ ๗ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๖.

^{๔๔} กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ทรงพระนิพนธ์, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๔๑.

^{๔๕} พระครูปลัดชูเกียรติ จิตปัญโญ (ศรียาชีพ), “ศึกษาหลักธรรมที่ส่งเสริมบทบาทของพระเจ้าพิมพิสารในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๗๓.

เรือนพระญาติจึงกราบทูลพระเจ้าสุทโธทนมหาราชว่าข้าแต่สมมติเทพ หม่อมฉันปรารถนาจะไปยังนครเทวหะที่เป็นของตระกูลพระเจ้าสุทโธทนะทรงรับว่าได้แล้วรับสั่งให้ปราบทางจากพระนครกบิลพัสดุ์จนถึงเทวทหนครให้ราบเรียบดีแล้วประดับประดาด้วยต้นกล้วยหม้อเต็มด้วยน้ำธัญชาและธงแผ่นผ้าให้พระเทวีประทับนั่งในพระวอทองให้อำมาตย์พันคนهامไปทรงส่งไปพร้อมด้วยบริวารเป็นอันมาก...^{๕๖}

ครั้นเตรียมแล้ว พระนางสิริมหามายาได้เดินทางกลับไปสู่นครเทวหะพร้อมด้วยเหล่าข้าราชการบริวารที่ติดตาม แต่เหตุการณ์อันเป็นมหามงคลแก่ชาวกรุงกบิลพัสดุ์ ได้เกิดขึ้นในระหว่างทาง ครั้นเสด็จถึงสวนลุมพินีวันพระนางสิริมหามายาทรงประสูติพระครรภ์แล้วประสูติพระราชโอรส ณ อุทยานลุมพินีอันเป็นสวนที่อยู่กึ่งกลางระหว่างกรุงทั้งสอง ซึ่งตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี^{๕๗} กล่าวได้ว่า พระเจ้าสุทโธทนะกับทั้งพระนางสิริมหามายาเทวีทั้งสองพระองค์นี้ทรงเป็นผู้มีบารมีธรรมสูง กล่าวคือ ได้เป็นพระราชบิดาพระราชมารดาของเจ้าชายสิทธัตถะผู้เป็นพระมหาโพธิสัตว์อันจะได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้า^{๕๘}

ผนังที่ ๕^{๕๙} เป็นภาพพุทธประวัติตอนอสิตดาบสเข้าเยี่ยมพระราชมาร ตั้งเกศภาพเห็นพระบาททั้งสองของพระมหาสัตว์ขึ้นยืนบนชฎาของอสิตดาบสและพระราชบิดาได้น้อมตัวลงถวายนมัสการพระราชมาร

ปริฉะที่ ๔ “ลักษณะปริฉะการปริวรรต”^{๖๐}

เมื่อพระราชมารประสูติได้ ๓ วัน ท่านอสิตดาบสได้มาเยี่ยมพระเจ้าสุทโธทนะ พร้อมด้วยราชตระกูลถึงพระราชวังฝ่ายพระเจ้าสุทโธทนะ มีความประสงค์จะให้พระดาบสอวยพรแก่พระราชโอรสจึงทรงนำพระราชมารน้อยมานมัสการแต่ด้วยพระราชมารศัลยกรรมพระโพธิสัตว์บำเพ็ญมาจนชาติสุดท้ายบันดาลให้พระบาททั้งสองปรากฏเหนือ ศีรษะพระดาบสเป็นอัสจรรยพระดาบสและพระราชบิดาได้น้อมนมัสการพระราชมาร และพระดาบสได้ทำนายพระราชมารว่า จักได้ตรัสรู้เป็นศาสดาเอกของโลก จะเห็นได้ว่า เมื่อท่านอสิตดาบสเห็นพระราชมารเข้าในครั้งแรกก็ก้มลงถวายบังคมทั้งๆที่พระราชมารเพิ่งประสูติได้๓วัน อันเนื่องมาจากท่านอสิตมหาดาบสนั้นมีความรู้เรื่องการดูพระราชมารนี้มีพระลักษณะครบถ้วนตามหลักของมหาปฐกฤษณะ ๓๒

^{๕๖} พ.ช.อ. (ไทย) ๑๐/๑๒๑. ; พ.ช.อ. (ไทย) ๕๕/๘๑.

^{๕๗} แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, วัดคูลีธรรม, หน้า ๔.

^{๕๘} พระครูปลัดชูเกียรติ จิตปัญโญ (ศรียาชีพ), “ศึกษาหลักธรรมที่ส่งเสริมบทบาทของพระเจ้าพิมพิสารในกัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๒.

^{๕๙} พุทธประวัติ ผนังที่ ๕ ภาพที่ ๘ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๖.

^{๖๐} กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๕๔.

ประการ ต้องตามตำราที่ยกย่องไว้ว่า เป็นลักษณะของผู้ยิ่งใหญ่เป็นผู้ที่มีบุญบารมีมาเกิด หากอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ แต่ถ้าหากทรงออกผนวชจะได้เป็นพระบรมศาสดาเอกของโลก^{๕๑}

พระเจ้าสุทโธทนะได้ทรงเล็งดูอย่างดีที่สุด ดังข้อความว่า “...หลังจากที่ประสูติแล้ว สิทัตถะราชกุมารก็ทรงเจริญวัยโดยลำดับ พระเจ้าสุทโธทนะก็ทรงอภิบาลพระราชโอรสเป็นอย่างดี ทรงตั้งสตรีที่มีสุภาพดี ไม่มีโรคภัยและมีรูปงดงาม เป็นนางนมของพระราชกุมาร...”^{๕๒}

หน้าที่ ๖^{๕๓} เป็นภาพพุทธประวัติตอนพระราชพิธีอภิเษกสมรสเจ้าชายสิทธัตถะกับพระนางยโสธราหรือพิมพา ลักษณะภาพค่อนข้างสมบูรณ์ได้มองเห็นภาพช่างฝีมือที่อ่อนช้อยงดงาม ฝีมือประณีตเป็นเอกลักษณ์ของช่างรัชกาลที่ ๑ สังเกตในภาพด้านล่างเป็นรูปชาวบ้านเดินไปเดินมาตามถนนเป็นภาพระยะใกล้ ภาพระยะไกลออกไปเป็นภาพปราสาท

ปริฉะที่ ๕ “ราชาภิเษกปริวรรต”^{๕๔}

พระเจ้าสุทโธทนะ ทรงมีความรักและความห่วงใยในพระราชโอรสเป็นอย่างยิ่ง เพราะพระองค์ทรงคาดหวังจะให้พระราชโอรสสืบราชสมบัติเป็นพระราชผู้ยิ่งใหญ่ในอนาคต โดยมีปรารถนาจะให้ออกผนวชเป็นพระพุทธรเจ้า พระเจ้าสุทโธทนะทรงเล็งพระราชโอรสจนกระทั่งเติบโต จนกระทั่งกระทำพิธีราชาภิเษกสมรสให้พระราชโอรสกับพระนางยโสธราหรือพิมพาดังข้อความว่า

...เราไม่มีกิจกรรมที่จะให้บุตรของเราเป็นพระพุทธรเจ้าเรามีความประสงค์จะเห็นบุตรของเราครอบครองราชย์สมบัติจักรพรรดิ^{๕๕} ครั้นเจ้าชายสิทธัตถะมีพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา พระองค์ทรงรับสั่งให้สร้างปราสาท ๓ ถุคู หลังหนึ่ง ๕ ชั้น หลังหนึ่ง ๗ ชั้น อีกหลังหนึ่ง ๕ ชั้นแก่พระราชโอรส เพื่อเป็นที่ประทับอาศัยได้อภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงยโสธราหรือพิมพา แวดล้อมไปด้วยความบันเทิงเริงรมย์...^{๕๖}

จากข้อความดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า พระเจ้าสุทโธทนะทรงต้องการให้พระราชโอรสได้อยู่ปกครองกรุงกบิลพัสดุ์ สืบต่อจากพระองค์ อันเป็นความหวังในทางโลกที่ผู้เป็นบิดาต้องการให้บุตรของตนได้ให้เป็นใหญ่เป็นโต ดำรงวงศ์ตระกูลของตนเจริญยิ่ง ๆ ขึ้น “พระเจ้าสุทโธทนะก็แจก

^{๕๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๐/๑๑๓.

^{๕๒} จุ.อป.อ. (ไทย) ๓๐/๑๑๕.

^{๕๓} พุทธประวัติ หน้าที่ ๖ ภาพที่ ๕ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๗.

^{๕๔} กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๗๒.

^{๕๕} จุ.อป.อ. (ไทย) ๓๐/๑๑๕.

^{๕๖} จุ.ชา.อ. (ไทย) ๓๐/๑๒๑.

เช่นเดียวกันกับบิดาทุก ๆ คน ความรักที่พระองค์ทรงมีต่อพระราชโอรส จึงเป็นการกระทำถูกต้องตามวิสัยผู้เป็นกัลยาณชนที่ดี ควรแก่การสรรเสริญอย่างยิ่ง”^{๕๗} “ไม่ถือว่าเป็นสิ่งที่ผิดผิด และไม่ถือว่าเป็นการขัดขวางการออกไปแสวงหาอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระมหาโพธิสัตว์เพราะเป็นธรรมดาที่บิดาทั้งหลายย่อมรักบุตร ปราบปรามบุตรของตน

หน้าที่ ๗^{๕๘} เป็นภาพพุทธประวัติตอนพระมหาบุรุษเสด็จออกมหาภิเนษกรรม

ปริเฉทที่ ๖ “มหาภิเนษกรรมปริวรรต”^{๕๙}

เจ้าชายสิทธัตถะ ขณะมีพระชนมายุได้ ๒๕ พระชันษา ทรงเสด็จไปยังพระราชอุทยานได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๔ คือ คนชรา คนป่วยคนตาย และสมณะ จึงมีพระดำริว่า ประพฤติเป็นสมณะเพณีนี้นับบุญพิธี กุศลอันประเสริฐสุนทรสภาพโดยยิ่ง ควรอาตมะจะถือเอาซึ่งอุดมเพศเห็นปานดังนี้ขณะนั้นพระนางยโสธราได้ประสูติพระโอรส ครั้นเจ้าชายสิทธัตถะ ได้สดับข่าว จึงทรงตรัสอุทานว่า “ห้วงบังเกิดแล้วแล สังสารพันหนการเกิดแก่อาตมากาลบัดนี้” ฝ่ายพระเจ้าสุทโธทนะผู้เป็นพระอัยกาธิราช ทรงเกิดโสมนัสในการประสูติแห่งพระราชนัดดา จึงทรงขนานนามพระราชนัดดา ด้วยพระองค์เอง ดังข้อความว่า

...สมัยนั้น พระเจ้าสุทโธทนะมหาราชทรงสดับว่ามารดาประสูติพระราชโอรส จึงส่งสาสน์ไปว่า ท่านทั้งหลายจงบอกความดีใจของเราแก่ลูกของเราด้วย พระโพธิสัตว์ได้ทรงสดับข่าวสาสน์นั้นแล้วตรัสว่า ราหู (ห้วง) เกิดแล้ว เครื่องจองจำเกิดแล้ว พระราชาตรัสถามว่า บุตรของเราได้พูดอะไรบ้างครั้นได้สดับคำนั้นแล้ว จึงตรัสว่า ตั้งแต่นี้ไปหลานของเราจะมีชื่อว่า ราหูกุมาร...^{๖๐}

เมื่อเสด็จกลับถึงพระราชนิเวศน์แล้วตรัสกับนายฉันทะว่า “อาตมะจะออกสู่มหาภิเนษกรรมในคืนวันนี้ ท่านจงไปผูกม้าให้เราตัวหนึ่ง” จากนั้นเจ้าชายสิทธัตถะทอดพระเนตรพระนางยโสธราพิมพา กับทั้งพระราชโอรสราหูมาก่อนได้เสด็จออกบรรพชาในเวลากลางคืนทรงม้ากัณฐกะมีนายฉันทะติดตาม เสด็จถึงฝั่งแม่น้ำอโนมาเมื่อเจ้าชายสิทธัตถะได้เสด็จออกมหาภิเนษกรรมเพื่อทรงผนวชแสวงหาความพ้นทุกข์^{๖๑}

ขณะนั้นท้าวจตุโลกบาลมหาราช ทั้งสี่พระองค์ มีพักตร์อันขึ้นบานดุจดอกปทุมชาติอันบาน เสด็จลงมาแวดล้อม ๔ เท้าม้ากัณฐกะ แห่เสด็จไป นายฉันทะนั้นก็ยึดหางม้ากัณฐกะตามไป

^{๕๗} พระครูปลัดชูเกียรติ จิตปัญโญ (ศรียาธิพ), “ศึกษาหลักธรรมที่ส่งเสริมบทบาทของพระเจ้าพิมพิสารในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๕.

^{๕๘} พุทธประวัติ หน้าที่ ๗ ภาพที่ ๑๐ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๗.

^{๕๙} กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๘๔.

^{๖๐} จุ.ช.อ. (ไทย) ๓๐/๑๒๕.

^{๖๑} จุ.ช.อ. (ไทย) ๓๐/๑๒๕.

เบื้องหลังฝ่ายพญามาราสวัสดิ์ได้ปรากฏกายทูลห้ามว่าอีก ๗ วัน พระองค์จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ มีอำนาจเหนือทวีปทั้งสี่ ขอให้เสด็จคืนพระนคร แต่เจ้าชายสิทธัตถะมีพระทัยแน่วแน่ที่จะบรรพชา ทรงจับม้าไปจนถึงฝั่งแม่น้ำอนาโณมาในเปลวไคล้รุ่ง ทรงนั่งสถิตเหนือกองทราย ตรัสสั่งให้นายจันนะ นำเครื่องประดับกับม้ากัณฐกะกลับพระนคร ขณะนั้นพระขรรค์แก้วอันเป็นทิพย์ได้ตกลงมาจาก อากาศปรากฏในที่เฉพาะพระพักตร์ ทรงจับพระขรรค์แก้วด้วยพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายทรงจับ พระเศกโมลี ทรงตัดพระเศกด้วยพระขรรค์ให้ขาด อธิษฐานว่าหากพระองค์จะได้ตรัสรู้ธรรมวิเศษ แล้วขอจุพามาโมลีนี้จงตั้งอยู่ในอากาศอย่าได้ตกลงพื้นดิน พระอินทร์จึงนำผอบแก้วตั้งบนพระเศียร ร่องรับอัญเชิญขึ้น ไปประดิษฐานบรรจุไว้ในพระจุพามณีเจดีย์ในดาวดึงส์พิภพเทวโลก ฝ่ายท้าวหมึกการมหารพหมทรงรับเอาพระภูษาทั้งคู่ อันพระมหานุรุษทรงแต่เป็นคฤหัสถ์เพศ อัญเชิญ ขึ้นไปประดิษฐานไว้ในทุสะเจดีย์ในพรหมโลก^{๑๐๒}

ผนังที่ ๘^{๑๐๓} เป็นภาพพุทธประวัติตอนพระโพธิสัตว์บำเพ็ญทุกรกิริยาสังเกตจากภาพบน ด้านซ้ายจะเห็นภาพพระอินทร์กำลังคิดพิณ ๓ สายเพื่อเป็นนิมิตให้พระมหาสัตว์ และสังเกตเห็น ภาพล่างสุดจะเห็นภาพปัญจวัคคีย์ คอยเฝ้ารับใช้พระมหาสัตว์

ปริจเฉทที่ ๗ “ทุกรกิริยาปริวรรต”^{๑๐๔}

กาลเมื่อพระมหาสัตว์ทรงบรรพชาแล้ว ได้เสด็จจาริกไปแสวงหาอาจารย์ช้อยที่ต่าง ๆ ฝ่าย โภณฑัญญะพราหมณ์ได้ทราบข่าวการเสด็จออกบรรพชาจึงพร้อมด้วยพราหมณ์ที่เลื่อมใสรวม ๕ คน ชวนกันออกบวชเรียกว่า “ปัญจวัคคีย์” ได้ติดตามปรนนิบัติพระมหานุรุษพระมหานุรุษทรงกระทำ ทุกรกิริยาอดพระกระยาหาร กลั้นลมหายใจ บำเพ็ญเพียรอย่างแรงกล้าจนเวลาล่วงไป ๖ ปีก็ไม่ บรรลุธรรมวิเศษใด^{๑๐๕}

เมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญทุกรกิริยานั้น ท้าวสักกเทวราชเสด็จมาคิดพิณ ๓ สายให้ฟังสาย ที่ ๑ ดังเกินไปเมื่อคิดสายจึงขาด ถ้าสายพิณหย่อนเกินไปคิดก็จะไม่ดัง ส่วนสายที่ ๓ จึงให้พอดีเมื่อ คิดจึงมีเสียงไพเราะ ที่ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา ให้คิดถึงความพอดี พอเพียงไม่ตึงเกินไปและไม่ หย่อนนักดังพุทธพจน์ว่า

...ครั้งนั้น อุปมา ๓ ข้อ ซึ่งไม่เคยปรากฏแก่พระองค์มาก่อน

ข้อที่ ๑ เปรียบเสมือนไม้สดที่แช่อยู่ในน้ำ บุรุษนำไม้มาสีไฟ หวังจะให้เกิดไฟย่อมไม่ได้

ข้อที่ ๒ เปรียบเสมือนไม้สดวางบนบก บุรุษนำมาสสีไฟด้วยหวังว่าจะให้เกิดไฟย่อมไม่ได้

^{๑๐๒} กรมสมเด็จพระปรมาณูจิติกะโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๐๓.

^{๑๐๓} พุทธประวัติผนังที่ ๘ คูภาพที่ ๑๑ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๗.

^{๑๐๔} กรมสมเด็จพระปรมาณูจิติกะโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๐๔.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

ข้อที่ ๓ เปรียบเสมือนไม้แห้งสนิทวางบนบก บุรุษนำมาสีไฟ ย่อมทำให้เกิดความร้อนได้...^{๑๐๖}

สายหนึ่งเครื่องนักพอดิดก็ขาดออกไป สายหนึ่งหย่อนนักคิดเข้าก็ไม่บันลือเสียงสายหนึ่งนั้นไม้เคร่งไม้หย่อนเป็นปานกลางติดเข้าก็บันลือศัพทไฟเพราะเจริญจิต พระมหาสัตว์ได้สดับเสียงพินก็ถือเอานิมิตอันนั้นทรงพิจารณาเห็นแจ้งว่า มัชฌิมาปฏิปัตตินั้นเป็นหนทางพระโพธิญาณจึงทรงละการบำเพ็ญทุกกรกิริยา กลับมาเสวยพระกระยาหารดังปกติ ฝ่ายปัจจุวัคคีย์เห็นดังนั้น จึงพากันหลีกไปอยู่ยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน^{๑๐๗}

ผนังที่ ๙ เป็นภาพพุทธประวัติตอนนางสุชาดากวนข้าวมธุปายาส^{๑๐๘}

ปริเฉทที่ ๘ “พุทธบูชาปวิวรรต”^{๑๐๙}

นางสุชาดา เป็นลูกสาวท่านเสนียะ(เสนานิกฎุมพี)คบดีในตำบลอุรุเวลาเสนานิคม นางได้บนบานต่อรุกขเทวดา ที่แห่งหนึ่งว่า หากนางได้กำเนิดบุตรชาย จะแก้บนด้วยข้าวมธุปายาส “ในกาลต่อมานางได้กำเนิดบุตรชาย จะแก้บนด้วยข้าวมธุปายาสด้วยตนเองโดยคัดเลือกนมสด อย่างดีที่สุด พร้อมเครื่องปรุงที่มีกลิ่นหอมฟุ้งกระจายถึงสวรรค์”^{๑๑๐} พระอินทร์จึงนารสอาหารทิพย์ใส่ลงไปให้มีรสดียิ่งขึ้นเสร็จแล้วนางดักข้าวใส่ถาดทอง ถี้ออกจากคฤหาสน์พร้อมบริวาร ไปยังต้นไทรใกล้ริมแม่น้ำเนรัญชรา ตั้งใจจะแก้บนแก่เทวดา เห็นพระโพธิสัตว์นั่งอยู่ภายใต้ต้นไทร นางเข้าใจว่าเป็นเทวดา จึงน้อมถวายข้าวมธุปายาสไปให้แล้วพร้อมบริวารกลับในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖

ผนังที่ ๑๐^{๑๑๑} เป็นภาพพุทธประวัติตอนพระโพธิสัตว์ตลอดถาดสังเกตภาพเห็นรูปพระพุทธรูปเจ้าทรงตลอดถาดปราสาทของพระยาภานุราชนคราชอยู่ใต้แม่น้ำเนรัญชรา

ปริเฉทที่ ๘ “พุทธบูชาปวิวรรต”

เมื่อพระโพธิสัตว์รับข้าวมธุปายาส จากนางสุชาดาแล้วทรงเสวยจนหมด แล้วทรงลอยถาดทองในแม่น้ำเนรัญชรา ทรงอธิษฐานว่า “ถ้าอาตมาจะได้ตรัสรู้เป็นพระบรมโลกนาถ ขอให้ถาดนี้จึงเลื่อนลอยทวนกระแสน้ำไป” และถาดก็ลอยทวนกระแสน้ำไป ถึงวังวนแห่งหนึ่งก็จมลงสู่ก้นแห่งบาดาล กระแทกกับถาดของพระพุทธรูปเจ้าทั้ง ๓ ในอดีต พระยานาคราชตื่นขึ้นกล่าวว่า “วันวานนี้พระชินสีห์อุบัติขึ้นในโลกพระองค์หนึ่งแล้วซึ่งล้งเกิดอีกพระองค์หนึ่งเล่า”^{๑๑๒} จากนั้นพระองค์เสด็จ

^{๑๐๖} วิ.ม.(บาลี) ๔/๑๓/๑๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๗๔/๔๑๐-๔๑๒.

^{๑๐๗} กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๑๕.

^{๑๐๘} แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, วัดดุสิตาราม, หน้า ๔๑.

^{๑๐๙} กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๒๐.

^{๑๑๐} แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, วัดดุสิตาราม, หน้า ๔๑.

^{๑๑๑} พุทธประวัติผนังที่ ๙ และ ๑๐ คูภาพที่ ๑๒ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๗.

^{๑๑๒} กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๒๖.

ไปยังต้นอัสตมมหาโพธิพฤกษ์“โศตถียพราหมณ์ถือหญาคา ๘ กำ ดำเนินสวนทางมาพบพระมหาบุรุษก็นำหญาคาทั้ง ๘ กำนั้นน้อมถวายทรงพระจินตนาการปรารภนาเพื่อจะทอดหญาคาทำเป็นรัตนบัลลังก์” คำรัสตยาศิษฐานว่าหากไม่บรรลุปุริสัพพัญญุตญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจักไม่ลุกจากรัตนบัลลังก์^{๑๑๓}

หน้าที่ ๑๑ ภาพเลอะเลือน ไม่ทราบว่าเป็นภาพตอนไหน

หน้าที่ ๑๒^{๑๑๔} ภาพพุทธประวัติตอนพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมโปรดพระเจ้าพิมพิสาร สังเกตด้านบนเป็นภาพนักบวชชฎิล

ปริเฉทที่ ๑๕ “อรรุเวลคมนปวิวรรต”^{๑๑๕}

พระพุทธเจ้าเสด็จไปทรงทรมานชฎิลสามพี่น้อง คือ อรรุเวลกัสสปะนทีกัสสปะ และคยากัสสปะ เพื่อให้บรรพชาสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในสำนักของพระพุทธองค์ จากนั้นพระพุทธเจ้าเสด็จไปกรุงราชคฤห์เพื่อโปรดพระเจ้าพิมพิสารทรงประทับอยู่ ณ ลัฏฐิวัน (สวนตาลหนุ่ม) เมื่อพระเจ้าพิมพิสารได้สดับธรรมิกถาของพระศาสดาจึงได้ดำรงอยู่ในโศคาปตติผลพร้อมกับราชบริพาร ๑๑ นหุตอีก ๑๑ นหุตประกาศตนเป็นผู้ถึงพระรัตนตรัย จากนั้นพระเจ้าพิมพิสารทรงนิมนต์พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ให้ทรงรับภัตตาหารในวันรุ่งขึ้นครั้นได้เวลาพระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จเข้าไปกรุงราชคฤห์พร้อมด้วยภิกษุพันรูป พระเจ้าพิมพิสารทรงถวายทานแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข เมื่อพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์กระทำภัตตกิจแล้วพระองค์ก็ทูลถวายสวนเวฬุวันแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์ ดังข้อความว่า

...ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญข้าพระองค์ไม่อาจจะอยู่เว้นพระไตรรัตนได้ข้าพระองค์จะมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าในเวลาบ้าง ไม่ไช่ในเวลาบ้างชื่อว่าอุทยานลัฏฐิวันที่อยู่ไกลเกินไปส่วนอุทยานชื่อว่าเวฬุวันของข้าพระองค์นี้สำหรับผู้ต้องการวิเวกไม่ไกลนักไม่ไกลนักพร้อมด้วยทางคมนาคมไว้ผู้คนเบียดเสียด สงคสุขพร้อมด้วยร่มเงาและน้ำ ประดับพื้นศิลาเย็นเป็นภูมิภาคน่ารื่นรมย์อย่างยิ่งมีต้นไม้อย่างคิมิดอกหอมกรุ่นช้วนันรันคร์ ประดับประดาด้วยปราสาท ยอดปราสาทล้วนวิหารมณฑปคูวิมานเรือนมุงแถบเขียวเป็นต้น ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดทรงรับอุทยานเวฬุวันนี้ของข้าพระองค์เถิดพระเจ้าข้า...^{๑๑๖}

ดังนี้แล้ว ทรงหลั่งน้ำทักษิโณทกลงสู่พระหัตถ์ของพระบรมศาสดา มอบถวายเวฬุวัน ไว้เป็นสมบัติในพระพุทธศาสนา กล่าวโดยพิสดารว่า ครั้นเมื่อพระเจ้าพิมพิสารได้ทูลถวายวัดเวฬุวัน

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘-๑๒๙.

^{๑๑๔} พุทธประวัติ หน้าที่ ๑๒ คูภาพที่ ๑๑ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๘.

^{๑๑๕} กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, , หน้า ๒๑๖.

^{๑๑๖} พุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๗๓/๕๖.

อันเป็นวัดแห่งแรกไว้ในพระพุทธศาสนาแล้วแผ่นดินก็ไหวเหมือนกับประกาศว่า พระพุทธศาสนาได้หยั่งรากในชมพูทวีปแล้ว พระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปอย่างกว้างขวาง เพราะได้อาศัยพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าพิมพิสารเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ทั้งเป็นการส่งเสริมสันติภาพก่อให้เกิดความสงบอย่างแท้จริง ต้องตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ได้กล่าวไว้ว่า ความสงบเป็นสุขอย่างยิ่ง

หน้าที่ ๑๓^{๑๑๓} ภาพพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุข เป็นภาพที่พระพุทธเจ้าประทับเรือนแก้ว

ปริจเฉทที่ ๑๑ “โพธิสัตัพัญญปรวัตร”

พระพุทธเจ้าประทับเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห์ที่ ๔ เสด็จสถิตสำราญในรัตนมรเจดีย์ อันประดิษฐานอยู่ภาคทิศพายัพแห่งพระมหาโพธิ์ อันประดับด้วยพระสถธรรมทั้งสี่ มีภูมิภาคพื้น คือ สติปัญฐาน ๔ เสาเรือนแก้ว ได้แก่ อิทธิบาท ๔ ฝาเรือนแก้ว ได้แก่ พระวินัยปิฎก พื้นเรือนแก้ว ได้แก่ สัมมัตถาน ๔ ประดิษฐ์มนรอด และพื้น คือ สมบัติ ๘ มีพระสูตรต้นตปิฎกเป็นระเบียบแห่งกลอน หลังคามุงด้วยพระอภิธรรมปิฎก พระองค์ทรงพิจารณาพระไตรปิฎก^{๑๑๔}

หน้าที่ ๑๔^{๑๑๕} ภาพพุทธประวัติตอนพานิชสองพี่น้องนำถวายเป็นพุทธบูชา พระพุทธองค์ และมีภาพท้าวจุลโลกบาลได้ถวายบาตรแด่พระพุทธองค์

ปริจเฉทที่ ๑๑ “โพธิสัตัพัญญปรวัตร”

พระพุทธองค์ ครั้นเมื่อทรงเสวยวิมุตติสุข ครบ ๗ สัปดาห์แล้ว รวมเป็น ๔๕ วัน นับแต่ที่ทรงบรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณ เมื่อพระอิทธิราช ได้ถวายผลสมอันเป็นทิพย์โอสถแล้ว ครั้งนั้นที่พานิชสองพี่น้อง คือ ตปุสสะและภักติกะ พร้อมหมู่เกวียน ๕๐๐ จะไปค้าขายยังอุทลาคชนบท ในมณฑลประเทศ ผ่านมาเห็นเกิดความเลื่อมใส ได้ถวายข้าวสัตตูก่อนสัตตุงค์ ท้าวจุลโลกบาลต่างนำบาตรมาถวายพระพุทธองค์ทรงอธิษฐานบาตรทั้ง ๔ ให้เป็นใบเดียวแล้วทรงรับข้าวสัตตุนั้น^{๑๒๐}

หน้าที่ ๑๕^{๑๒๑} ท้าวสหัมบดีพรหมอาราธนาแสดงธรรม ดังนี้ว่า

ปริจเฉทที่ ๑๒ “พรหมขณสนปรวัตร”^{๑๒๒}

^{๑๑๓} พุทธประวัติ หน้าที่ ๑๓ ภาพที่ ๑๔ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๘.

^{๑๑๔} กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๖๖.

^{๑๑๕} พุทธประวัติ หน้าที่ ๑๔ ภาพที่ ๑๕ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๘.

^{๑๒๐} กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๓๓.

^{๑๒๑} พุทธประวัติ หน้าที่ ๑๕ ภาพที่ ๑๖ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๘.

^{๑๒๒} กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๓๖.

ครั้งนั้น สหัมบดีพรหมทราบความดำริในใจของอาตมภาพด้วยใจ (ของตน) จึงได้มีความรำพึงว่า “ท่านผู้เจริญ โลกจะฉิบหายหนอ โลกจะพินาศหนอ เพราะพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงน้อมพระทัยไปเพื่อความชวนชวนน้อย มิได้น้อมพระทัยไปเพื่อทรงแสดงธรรม”^{๑๒๓} ลำดับนั้น สหัมบดีพรหมอันตรธานจากพรหมโลกมาปรากฏ ณ เบื้องหน้าพระพุทธรูป เปรียบเหมือนคนที่แข็งแรงเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า แล้วห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่า เข้าประนมมือมาทางทิศที่พระพุทธรูปองค์อยู่ ได้กราบทูลพระพุทธรูปว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดแสดงธรรม ขอพระสุคตเจ้าได้โปรดแสดงธรรม เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีรูปในดวงตาน้อยมีอยู่ สัตว์เหล่านั้นจะเสื่อมเพราะไม่ได้สดับธรรม สัตว์เหล่านั้นจักเป็นผู้รู้ทั่วถึงธรรม”^{๑๒๔} สหัมบดีพรหมได้กราบทูลอาราธนาดังนี้ แล้วได้ทูลเป็นคาถาประพันธ์ต่อไปว่า

...ในกาลก่อน ธรรมที่ไม่บริสุทธิ์อันคนที่มีมลทิน คิดค้นไว้ ปรากฏในแคว้นมคธพระองค์โปรดทรงเปิดประตูมคธธรรมนั้นเกิด ขอสัตว์ทั้งหลายจงฟังธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ปราศจากมลทิน ได้ตรัสรู้แล้วตามลำดับ...

...ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระปัญญาคือ มีพระสมันตจักขุบุรุษผู้ยืนอยู่บนยอดเขาศิลาล้วนพระองค์ผู้หมดความโศกแล้วโปรดเสด็จขึ้นสู่ปราสาท คือ ธรรมจักได้เห็นหมู่ชนผู้ตกอยู่ในความเศร้าโศกและถูกชาติชราครอบงำได้ชัดเจน ฉันทิ์ พึงเห็นหมู่ชนได้โดยชอบ ฉันทิ์นั้น...

...ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียรผู้ชนะสงครามผู้นำหมู่ผู้ไม่มีหนี้ขอพระองค์โปรดลุกขึ้นเสด็จจาริกไปในโลก ...ข้าแต่พระผู้มีพระภาคขอพระองค์โปรดจงแสดงธรรมเพราะสัตว์ทั้งหลายจักเป็นผู้รู้ทั่วถึงธรรม...^{๑๒๕}

ดังนั้นพระคันถรจนาจารย์ จึงได้ประพันธ์คาถาว่า “พรหมา จ โลกาธิปติ สหัมปติ”^{๑๒๖} เป็นอาทิ และยังเป็นบทที่ใช้อาราธนาธรรมเป็นประเพณีปฏิบัติต่อมา จนถึงทุกวันนี้

หน้าที่ ๑๖^{๑๒๗} พุทธประวัติตอนปฐมเทศนา พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมครั้งแรก

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับคำอาราธนาจากท้าวสหัมบดีพรหมเพื่อจะแสดงธรรมโปรดสัตว์พระองค์ดำริว่า ตถาคตจะแสดงธรรมแก่ใครก่อน ครั้นระลึกถึงท่านอาฬารดาบสและท่านอุทกดาบสทั้งสองก็สิ้นชีพเสียแล้ว จึงทรงระลึกถึงปัญจวัคคีย์ ที่ได้เคยทำวัตรอุปัฏฐาก ในคราวบำเพ็ญทุกรกิริยาขณะนั้น จึงเสด็จไปทรงแสดงพระธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร โปรดให้แก่ปัญจวัคคีย์

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐.

^{๑๒๔} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๘๒.

^{๑๒๕} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๘๒/๓๐๖-๓๐๗.

^{๑๒๖} กรมสมเด็จพระปรมามุนีฯ วิโรจ, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๘๒.

^{๑๒๗} พุทธประวัติ หน้าที่ ๑๖ คูภาพที่ ๑๗ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๕.

ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ ผลแห่งการแสดงปฐมเทศนา ธรรมจักขุได้เกิดแก่โกณฑัญญะดังข้อความว่า “...สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด มีความดับไปเป็นธรรมดา...”^{๑๒๘} โกณฑัญญะจึงกราบทูลขออุปสมบทในพระธรรมวินัย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่า “...จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว ท่านจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบเถิด...”^{๑๒๙} พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นพระสงฆ์องค์แรกในพระพุทธศาสนา ทำให้พระรัตนตรัยครบทั้ง ๓ ประการ

วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา สำนักสงฆ์ขนาดใหญ่ได้ออกประกาศกำหนดให้มีการประกอบพิธีอาสาฬหบูชาขึ้นเพื่อประกาศเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า และเพื่อเตือนใจให้พุทธศาสนิกชนระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย^{๑๓๐}

ผนังที่ ๑๗^{๑๓๑} เป็นภาพเต็มผนังพุทธประวัติตอนพระเจ้ากรุงสทศิสสะ ให้ชาวพระนครเตรียมต้อนรับพระพุทธเจ้าเสด็จกลับจากดาวดึงส์สวรรค์

ปริฉฉาที่ ๒๔ “เทโวโรหนปริวรรต”^{๑๓๒}

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อแสดงพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์โปรดพระพุทธรูปมารดาซึ่งอุบัติเป็นสิริมหามายาเทวนุตรอยู่ ณ สวรรค์ชั้นดุสิต อันท้าวสักกเทวราชไปอาราธนามาสดับธรรมจากพระพุทธองค์จนเทวนุตรพุทธรูปมารดาสำเร็จโศคาปตติผล

เมื่อครบ ๓ เดือนแล้ว ในวันอาศุขมาณปูณณมีเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ ๑๑ สมเด็จพระศาสดาทรงปวารณาพระวัสสาแล้วก็เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ท้าวโกสีย์กั้นอุกนิมิตซึ่งบันไดทิพย์ทั้งสามลงมาจากเทวโลก คือ บันไดทองอยู่ ณ เบื้องขวา บันไดเงินอยู่ ณ เบื้องซ้าย บันไดแก้วอยู่ ณ ท่ามกลาง แลเชิงบันไดทั้งสามนั้นลงจดพื้นภูมิภาคปฐพี ณ ที่ใกล้เมืองสังกัสสนคร... ในกาลนั้นสวรรค์แลมนุษย์กับทั้งนรกก็แลเห็นกันปรากฏทั่วทั้งสิ้น มิได้มีที่ปิดบังทั้งหมื่นโลกธาตุ...สมเด็จพระชินสีห์เสด็จลงจากเทวโลกโดยมณีนัยบันได ในท่ามกลางเหล่าเทพทั้งหมื่นโลกธาตุมีองค์อมรินทราธิราชเป็นอาทิจึงลงทางสุวรรณบันได ฝ่ายวามภาคทั้งสิ้นแลปัญจสิขคันธัพพเทวนุตรก็ถือซึ่งพิณมีพรรณดังผลมะตูมสุก คีต และขับร้องนำเสด็จพระสัพพัญญูไปในเบื้องหน้า^{๑๓๓}

^{๑๒๘} กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๒๐๖.

^{๑๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๒/๔๑๓.

^{๑๓๐} แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, วัดดุสิตาราม, หน้า ๔๓.

^{๑๓๑} พุทธประวัติ ผนังที่ ๑๗ คูภาพที่ ๑๘ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๕.

^{๑๓๒} กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๓๕๕.

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๒-๓๖๓.

หน้าที่ ๑๘^{๓๑๔} เป็นภาพที่ลบเลือนมาก สันนิษฐานตามที่มีเค้าโครงว่า เป็นภาพพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าโปรดพุทธมารดา เพราะสังเกตที่ในภาพเป็นปราสาท ๓ หลัง อยู่ห่าง ๆ ออกไปไกล ภายในปราสาทหรือวิมานที่คงจะเป็นเทพธิดาอยู่พร้อมบริวาร ส่วนปราสาทหรือวิมานที่อยู่ข้างหลังลบเลือนมาก ๆ

ปริจเฉทที่ ๒๑ “เทศนาปริวรรต”

พระพุทธเจ้าทรงมีพระพุทธานุญาตว่า พุทธประเพณีพระพุทธชินสีห์ เมื่อทรงกระทำมกปาฏิหาริย์แล้วทรงจำพรรษาที่ใด ทรงพิจารณาเห็นว่า เมื่อพระบรมนราสกะทั้งหลายในกาลก่อน ทรงกระทำมกปาฏิหาริย์แล้วทรง เสด็จขึ้นไปจำพรรษามณีสวรรค์ชั้นดาวดึงส์พิภพ เพื่อแสดงสัตตปรกณภิชกรรมกัมภีร์ภายในไตรมาส พระพุทธองค์จึงทรงจำพระพรรษา ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์สนองคุณโปรดพระพุทธมารดาซึ่งอุบัติเป็นสิริมหายาเทวบุตรอยู่ ณ สวรรค์ชั้นดุสิต ด้วยทรงโปรดให้ท้าวสักกเทวราชไปอาราธนามาสดับธรรมจากพระพุทธองค์ในที่สุดพระสิริมหายาเทวบุตรพุทธมารดา ก็บรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระโสดาปัตติผล^{๓๑๕}

หน้าที่ ๑๙ ลบเลือนหมดคำ

หน้าที่ ๒๐^{๓๑๖} พุทธประวัติตอนพระมหากัสสปเถระได้ทราบข่าวการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า

ปริจเฉทที่ ๒๒ “ชาดุกวิชนปริวรรต”^{๓๑๗}

ครั้งนั้น พระมหากัสสปเถระพร้อมด้วยพระภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป เดินทางมาจากเมืองปาวา ไปสู่เมืองกุสินารา เป็นระยะทางไกลค้ำ จึงพาภิกษุหยุดพักบริเวณร่มไม้ข้างทาง เพื่อระงับความกระวนกระวาย เห็นมาณพถือดอกมณฑารพ เอาไม้เสียบเข้าเป็นคันร่มถือกันต่างร่วมเดินมา จึงถามว่า^{๓๑๘} ท่านได้ดอกไม้นี้มาจากที่ไหน ชายหนุ่มตอบว่าจากที่ใกล้ที่ปรินิพพานของพระพุทธเจ้าแล้วหลีกไป ครั้นนั้นธรรมสังเวชเกิดขึ้นแก่พระภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายพระภิกษุที่เป็นปุณฺณกัโสกเศร้าปริเทวนาการต่าง ๆ^{๓๑๙}

^{๓๑๔} พุทธประวัติ หน้าที่ ๑๘ ภาพที่ ๑๘ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๕.

^{๓๑๕} กรมสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏราชวิทยาลัย, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๓๕๘.

^{๓๑๖} พุทธประวัติ หน้าที่ ๒๐ ภาพที่ ๒๐ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๐๕.

^{๓๑๗} กรมสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏราชวิทยาลัย, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๔๑๑.

^{๓๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๖.

^{๓๑๙} ชุมศรี มหาสันทนะ, และคณะ, พุทธประวัติจากจิตรกรรมฝาผนังไทย, (กรุงเทพมหานคร : เอเชียบุคส์, ๒๕๕๕), หน้า ๖๖.

หน้าที่ ๒๑^{๔๐} ภาพพุทธประวัติตอนโทณพราหมณ์แจกพระบรมสารีริกธาตุสังเกตจากภาพ เป็นรูปโทณพราหมณ์กำลังแจกพระบรมสารีริกธาตุ มีภาพพระอินทร์ภายในกรอบที่สวยงาม มาเอาพระทันตธาตุที่โทณพราหมณ์ซ่อนไว้ในมวยผม ไปประดิษฐานไว้ในจุฬามณีเจดีย์เทวโลกชั้นดาวดึงส์

ปริจเฉทที่ ๒๗ “ธาตุวิภันต์ปริวรรต”

บรรดากษัตริย์ผู้ครองนครทั้งหลาย อันประกอบด้วยพระเจ้าอชาตศัตรูเมืองราชคฤห์ กษัตริย์ลิขวีราชเมืองเวสาลีราช กษัตริย์สากยราชเมืองกบิลพัสดุ์ กษัตริย์อุลราชเมืองอัลลกะปปนคร กษัตริย์โกถิยราชเมืองรามคาม มหาพราหมณ์ผู้ครองเมืองเวฐทัชชีปกะ และมัลลราชกษัตริย์เมืองปาวานคร รวม ๗ พระนครใหญ่ ๆ ครั้นทราบการปรินิพพานของพระพุทธเจ้าก็แต่งราชทูตจำทูตลักษณะพระราชสาสน์มาขอแบ่งพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า เพื่อนำไปประดิษฐานไว้ในพระสถูปเจดีย์เพื่อสักการบูชาในเมืองของตน^{๔๑} เมื่อพระยาทั้ง ๗ พระนคร มีพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นอาทิมายังก็ให้ตั้งพลับพลาค่ายรายล้อมเมืองกุสินารา แต่มัลลกษัตริย์ไม่ยอมแบ่งให้จนเกิดสงครามชิงพระบรมสารีริกธาตุขึ้น^{๔๒}

ฝ่ายโทณพราหมณ์ ซึ่งเป็นพราหมณ์ผู้ใหญ่ในเมืองกุสินารา และเป็นที่น่าเกลียดของคนทั่วไปเมื่อได้ฟังการทะเลาะวิวาทเกิดขึ้นเพราะการแย่งพระบรมสารีริกธาตุ เป็นเหตุไม่สมควรเลยจึงกล่าวประกาศห้าม ดังข้อความว่า

...ขอมหาราชทั้งหลายจงฟังคำของข้าพเจ้า สมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นสวณที่พึงแห่งเราทั้งหลาย พระองค์ทรงเป็นขันตีวาตะ กล่าวสรรเสริญความอดทนอดกลั้นต่อความทุกข์และกำลังกิเลส การที่พวกเราเถียงเอาพระบรมสารีริกธาตุเป็นเหตุ ทำการประหัดประการต่อสู้ด้วยศัตราวุธเป็นสงครามขึ้นไม่ดีเลย...

...ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญขอบรรดาเจ้าครองนครทั้งหลายจงพร้อมใจกันแบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น ๘ ส่วน เสมอกันทุก ๆ พระนครเถิด ขอพระสถูปบรรจุพระบรมธาตุจงแพร่หลายไปทั่วทุกทิศ จักให้สำเร็จประโยชน์และความสุขแก่นิกรนครสัตว์สิ้นกาลนาน...^{๔๓}

^{๔๐} พุทธประวัติ หน้าที่ ๒๑ ดูภาพที่ ๒๑ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๑๐.

^{๔๑} กรมสมเด็จพระปรมาณูจิติกวินโรต, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๔๒๕.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖.

^{๔๓} เอนก จำทอง และคณะ, ธรรมศึกษาขั้นตรี, (กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา, ๒๕๕๐), หน้า ๘๓. ; คูรายละเอียดในที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๓/๒๑๕.

เมื่อจบคำประกาศ กษัตริย์และพราหมณ์ทั้งหลายเห็นชอบด้วย โทณพราหมณ์จึงใช้คุมพะ
ทะนานทองแบ่งพระบรมธาตุออกเป็น ๘ ส่วนให้กษัตริย์เหล่านั้นพร้อมทั้งกษัตริย์แห่งนครกุส
ินารับไปบรรจุในพระสถูปเจดีย์เพื่อสักการบูชาในเมืองของตน^{๔๔}

๒.๒.๒.๓ ภาพมารผจญ

ภายในพระอุโบสถวัดดุสิดารามนี้ มีภาพเขียนเรื่องมารผจญตามประเพณีนิยมที่วาดไว้
ผนังด้านหน้าของพระประธาน คือเหนือประตูหน้าเข้าพระอุโบสถ ภาพมารผจญดังกล่าวจึงอยู่
ข้างบนเหนือผนังที่ ๒๑^{๔๕} เหนือประตูพระอุโบสถเป็นภาพเขียนมารผจญ ขนาดเต็มพื้นผนัง ส่วน
ด้านหลังพระประธานเป็นภาพเขียนเรื่องไตรภูมิ

น.ณ ปากน้ำ สันนิษฐานว่า ความคิดเช่นนี้เป็นความนิยมมาแต่กาลครั้งก่อนกรุง
รัตนโกสินทร์ ภาพเขียนภายในผนังพระอุโบสถเก่า วัดใหญ่อินทาราม ชลบุรี เป็นฝีมือช่างสมัย
อยุธยาตอนปลาย ก่อนสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เขียนแบบเดียวกันนี้จึงพออนุมานว่าได้รับความ
คิดเห็นเป็นประเพณีสืบมาจากการเขียนภาพสมัยอยุธยาตอนปลาย เพราะก่อนหน้านี้ไม่น่าจะสืบ
กันได้ด้วยว่าภาพเก่า ๆ สมัยอยุธยาตอนต้น และสมัยกรุงสุโขทัยได้เสียหายพร้อมกับโบราณสถาน
เหล่านั้น^{๔๖}

ปริจเฉท ที่ ๕ “มารวิชัยปริวรรต”^{๔๗}

พระมหาบุรุษผจญมาร ก่อนที่พระองค์จะตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ณ
โพธิบัลลังก์ กล่าวคือ ขณะพระสัทธัตถะประทับเหนือพระแท่นได้ดั้นมหาโพธิ์นั้น พญาวาสสวดีมาร
เล็งเห็นว่า พระมหาสัตว์กำลังจะพ้นจากอำนาจของตน (ความชั่วร้ายต่าง ๆ) จึงขมกำลังพลเสนามาร
มาข่มขู่คุกคามให้พระองค์ ทรงเลิกความพยายามแต่พระองค์มิได้หวาดกลัว ตั้งพระทัยมั่น คงระลึก
ถึงบารมีธรรม ๑๐ ประการ ที่ได้บำเพ็ญมาแล้วแต่อดีต ตั้งจิตอธิฐานขอให้แม่ธรณีเป็นพยานพระแม่
ธรณีจึงปรากฏกายขึ้นมานิบนน้ำจากมวยผมไหลท่วมพัดพญามารและเสนามารไปหมด

ปริจเฉท ที่ ๕ “อภิสัมโพธิปริวรรต”^{๔๘}

เมื่อพระองค์สิ้นผู้รบกวนแล้ว จึงตั้งใจบำเพ็ญความเพียรต่อไป ครั้นล่วงราตรีปฐมยาม
สมเด็จพระพิชิตมาร บรรลุบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกรู้ในบุพพชาติเป็นอนันต อนันต์ ครั้นล่วง

^{๔๔} กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๔๒๘.

^{๔๕} ภาพมารผจญตั้งอยู่เหนือผนังที่ ๒๑ ตอนพระพุทธเจ้าถูกมารผจญ คูภาพที่ ๒๒ ประกอบใน
ภาคผนวก หน้า ๑๑๐.

^{๔๖} น.ณ ปากน้ำ, ความงามในศิลปะไทย, (กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, ๒๕๕๐), หน้า ๘๒.

^{๔๗} กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๓๔.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔.

มัจฉิมิยาม พระองค์ได้ทิพยจักขุ อันบริสุทธิ์ล่งจักษุแห่งมนุษย์ เห็นสัตว์ทั้งหลาย จูติและเกิดในที่ต่ำช้า เลว และประณิคมิผิวพรรณอันชั่วและดี ถึงซึ่งสุคติและทุกดิอันสมควรแก่กุศลและอกุศลของสัตว์นั้น ๆ^{๔๔}

ครั้นล่วงเข้าปัจฉิมยาม จึงยังพระญาณลงในปัจฉยาการพิจารณาปฏิจัสสมุปบาท^{๔๕} กล่าวคือ สภาวะเกิดขึ้นพร้อมเรื่องของสิ่งที่อาศัยกันและกันแล้วเกิดขึ้นพร้อมธรรมทั้งหลายมีอวิชชา เป็นต้น เป็นปัจจัยให้เกิดสังขารสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ส่งต่อไปจนถึงชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดมรณะ โสกะ ปริเทวทุกข์ โทมนัส อุปายาส ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดอาศัยกันและกันเป็นลำดับ เป็นที่เกิดแห่งกองทุกข์ทั้งปวงแล้วพิจารณาความดับแห่งกองทุกข์ต่อไปว่าอวิชชาดับ สังขารก็ดับต่อ ๆ กันไปจนถึงชาติ ชรา มรณะ โสก ปริเทวทุกข์ โทมนัส อุปายาส ดับเสียกองทุกข์ทั้งปวงก็ดับ^{๔๖} ทรงพิจารณาอนุโลม จนเวลาปัจฉิมยามล่วงไป อรุณขึ้น พระองค์ก็ตรัสรู้สัพพัญญุตญาณ พระองค์ทรงเปล่งสีหนาทปฐมพุทธอุทาน เป็นพระกาลว่า

..อนเภาติสสารี... เป็นอาทิ อธิบายว่า แต่พระตถาคตท่องเที่ยวในชาติสังสารเป็นอันมาก สืบเสาะแสวงหาซึ่งผู้กระทำซึ่งเรือน กล่าวคือ ตัณหาอันก่อสร้างนามรูปก็มีได้พบพาน ทรมาณเสวยทุกข์ชาติแล้วชาติเล่า ดูกรตัณหา นายช่างผู้ทำซึ่งเรือน บัดนี้เราพบท่านแล้ว ตั้งแต่นี้ต่อไป ท่านไม่ได้ทำเรือนอีกต่อไป กลอนเรือนทั้งปวงของท่านเราหักเสียแล้ว ช่อฟ้าเรือน เราตถาคตขจัดเสียแล้ว จิตของตถาคตขจัดเสียแล้ว จิตของตถาคตก็ปราศจากสังขารจะตกแต่งให้บังเกิดต่อไปในภพน้อยภพใหญ่หาไม่ได้...^{๔๗}

๒.๒.๒.๔ ภาพนรกภูมิ

ภาพนรกภูมิภายในพระอุโบสถวัดคูสิดารามนี้ มีอยู่ในผนังที่ ๒๒ ฝาผนังตั้งอยู่ข้างล่างด้านหลังของพระประธาน เป็นภาพวาดนรกภูมิ^{๔๘} มีลักษณะเป็นรูป ๔ เหลี่ยม ภาพภายในนรก แออัดไปด้วยสัตว์นรกนี้เป็นภาพการลงโทษทุกชนิดแก่ผู้กระทำความบาป และผู้กระทำความบาปส่วนมากก็จะหันหน้าไปยังพระมาลัยและกระทำการเคารพเพื่อจะขอให้หลุดพ้นจากทุกขเวทนด้านบนจะเขียนภาพเรื่องไตรภูมิ

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๑

^{๔๘} ภาพนรกภูมิ ผนังที่ ๒๒ ภาพที่ ๒๓ ประกอบ ในภาคผนวก, หน้า ๑๑๐.

ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เคยกล่าวว่า สำหรับภาพเมืองนรกภายในอุโบสถวัดคูสิดารามนี้เป็นที่น่าสนใจที่สุด โดยที่ช่างเขียนได้ใช้ความนึกคิดส่วนตัวของเขาแสดงภาพการลงโทษทุกชนิดแก่ผู้กระทำความบาป และผู้กระทำความบาปส่วนมากก็จะหันหน้าไปยังพระมาลัยและกระทำการเคารพเพื่อจะขอให้หลุดพ้นจากทุกขเวทนา ภาพอย่างนี้มีเขียนอยู่เกือบทุกวัดที่มีจิตรกรรมฝาผนัง แต่ก็ไม่มีแห่งใดที่ภาพเมืองนรกจะได้รับการวาดขึ้นอย่างน่ากลัว และให้ความรู้มากเท่ากับที่วัดคูสิดาราม^{๕๔}

เรื่องเมืองนรก พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ใน ปัญจกนิบาตว่า บุคคลจะไปสู่ นรกมี ๕ จำพวก คือ บุคคลผู้ฆ่ามารดา ผู้ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำโลหิตตบพาท คือ ประทุษร้ายพระพุทธเจ้าจนห้อพระโลหิต สังเกต แล้วยพระองค์ทรงแสดงความเสื่อมของบุคคลเหล่านี้ ๕ ประการ คือ เสื่อมจากญาติ เสื่อมจากทรัพย์ เสื่อมเพราะโรคภัย และความเหินผิด ทำให้เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก กำเนิดของสัตว์ดิรัจฉาน โอบปาติกะ มีผลแห่งอกุศลกรรมเป็นอาหาร กัมมทานรณัน ดังข้อความในเทวทูตสูตร “ได้กล่าวไว้ว่า

...มี ๔ มุม ๔ ประตู แบ่งออกเป็น ส่วน มีกำแพงเหล็กล้อมรอบ ครอบด้วยฝาเหล็กมทานรณัน มีพื้นที่เป็นเหล็ก ลูกโซนโซติช่วงแผ่ไปไกลด้านละ ๑๐๐ โยชน์ ตั้งอยู่ทุกเมื่อ”ชื่อของมทานรณ ๘ มุม คือ สัตว์เขี้ยว ๑ กาวสุตตนรณ ๑ สังฆานรณ ๑ โรจนรณ ๑ ตาปนนรณ ๑ มหาตาปนนรณ ๑ และอเวจินรณ ๑ มทานรณมุมหนึ่ง ๆ จะมีอุสทนรณ ๑๖ มุมเป็นบริวาร...^{๕๕}

พระมหาสมจินต์ สมปญโญ (วันจันทร์) ได้แสดงเรื่องนรกในฐานะที่เป็นภพหรือภูมิที่บุคคลผู้ทำความชั่วจะต้องไปเกิดหลังจากตายแล้ว ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมักจะปรากฏ ๕ ลักษณะ คือ

๑. เป็นข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงสติปัญญาของพระองค์และพระสาวกที่ทรงคุณวุฒิบางรูปในอันตรวจสอบดูความเป็นไปของโลก เช่น “...ตถาคตย่อมมองเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ อุบัติ ประณีต มีผิวพรรณดี ทราวม...ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกาย ทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต ติดเียนพระอริยะ เป็นมิฉนาทิกุณฐิ ยึดถือการกระทำด้วยมิฉนาทิกุณฐิ เบื้องหน้าแต่ตายไป เขาย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ นิวิบาต นรก”

๒. เป็นข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงมีพระประสงค์จะปลดปล่อยหมู่สัตว์ให้พ้นจากทุกข์ ในสังสารวัฏจึงตรัสเตือนว่า ความชั่ว ความเหินผิด ประพฤติไม่ชอบธรรมอื่น ๆ นอกจากจะก่อความทุกข์ในชาตินี้แล้ว ตายไปจะเสวยผลอันเผ็ดร้อนมากกว่า เช่น “...กายทุจริต วิจิทุจริต มโน-

^{๕๔} ศิลป์ พีระศรี, วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย, ม.จ. สุกัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลหน้า ๒๔๔-๒๕๓.

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๔/๒๖๗/๓๑๔.

ทุจริต ไม่ควรทำโดยส่วนเดียว เมื่อใครทำพึงหวังโทษ คือ ตนเองก็กลัวโทษตนเอง วิญญูชนทั้งหลายผู้ใคร่ครวญแล้ว ย่อมคิดเถียนฯ...”

๓. เป็นข้อความที่พระพุทธเจ้าสอนอานิสงส์ของความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างไม่หวั่นไหว มีปัญญา มีความเพียร เป็นผลให้พ้นจากนรกได้ฯ เช่น “...บุคคลบางคนในโลกนี้ เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ มีปัญญาเฉียบแหลม บุคคลเมื่อนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปตวิสัย อบาย วินิบาต...”

๔. เป็นข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงโทษที่บุคคลทำความชั่วในมนุษย์โลกแล้ว หลังจากตายแล้วจะได้รับผลของกรรมนั้น เช่น “...เหล่านั้นนิริยบาลจะให้คนพาลเหล่านี้ไปขึ้นลง ภูเขาด่านเพลิง สัตว์เหล่านี้แม้จะเสวยเวทนาอย่างแสนสาหัสก็ยังไม่ตายตราบเท่าที่ยังไม่สิ้นบาปกรรมฯ...”

๕. เป็นข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสชื่อนรกภายนอกและชื่อนรกภายใน (จิตใจ) ตัวของบุคคลทุก ๆ คน เช่น “...ดูกร ภิกษุทั้งหลาย นรกชื่อว่า ผัสสาชตนิก ๖ เราเห็นแล้ว ในผัสสาชตนิก-นรกนั้น สัตว์เห็นรูป ฟังเสียง รู้แจ้งอารมณ์ ย่อมได้รับอารมณ์ไม่น่าพอใจ น่าใคร่ปรารถนา...”^{๕๖}

๒.๒.๒.๕ ภาพสมุทราโฆษชาดก

ภาพสมุทราโฆษชาดก มีปรากฏอยู่ภายในกรอบไม้สลักปิดทอง^{๕๗} เข้าใจว่ามีอายุในสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งขณะนั้นมีคตินิยมประดับกรอบรูปเหนือบานประตูหน้าต่างภายในพระอุโบสถหรือพระวิหารซึ่งเริ่มมีมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น^{๕๘}

มีเรื่องย่อว่า ในชาติก่อนพระสมุทราโฆษได้เป็นกษัตริย์ พระนางพินทุมดีได้เป็นพระมเหสีพากันเสด็จลงทรงน้ำในแม่น้ำในฤดูร้อน ครั้นเห็นสามเณรรูปหนึ่งพายเรือเล็กเลียบมาตามริมฝั่ง กษัตริย์ทั้งสองใครจะล้อสามเณรเล่นก็เอาพระหัตถ์กระแทกน้ำให้เป็นคลื่นไปยังเรือสามเณรน้อยนั้นจนเรือล่มลง ทำให้พ่อสามเณรน้อยลอยคอร้องให้อยู่ในน้ำฝ่ายกษัตริย์ทั้งสองเห็นดังนั้นก็สงสาร จึงพาพ่อสามเณรนั้นขึ้นพักบนบกแล้วกู้เรือให้ บาปที่สองกษัตริย์ทำด้วยความคะนองนั้น บันดาลให้ทั้งสองพระองค์ต้องว่ายน้ำตราบดาอยู่ในทะเลถึง ๕๐๐ ชาติ^{๕๙}

^{๕๖} พระมหาสมจินต์ สมุมาปญฺโญ (วันจันทร์), “นรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์-พุทธศาสนตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๓๒.

^{๕๗} ภาพเขียนเรื่องสมุทราโฆษชาดกภายในกรอบไม้สลักปิดทองดูภาพที่ ๒๔ และ ๒๕ ประกอบ ในภาคผนวก หน้า ๑๑๑.

^{๕๘} ประไพ วิริยะพันธุ์ และคณะ, ชุดจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย วัดคูคตาารม, หน้า ๘๔.

^{๕๙} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ปัญญาสาชดก เล่ม ๑, (ศิลปะบรรณาการ, กรุงเทพมหานคร, ๒๔๕๕), หน้า ๑-๒๕.

สมุทรโฆษชาดกหรือสมุทรโฆษคำฉันท์ เป็นวรรณคดีชิ้นเอกของไทย ซึ่งวรรณคดีสโมสรยกย่องให้เป็นยอดวรรณคดีประเภทคำฉันท์ วรรณคดีสมุทรโฆษชาดก^{๑๖๐}มีประวัติการแต่งนานมาก คือ ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายถึงสมัยรัตนโกสินทร์ มีกวีแต่ง ๓ ท่าน แต่ก็มีเนื้อความกลมกลืนกันเป็นอย่างดีเหมือนกวีคนเดียวแต่ง คือ มหาราชครู สมเด็จพระนารายณ์มหาราช และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสวัดอุประสงค์ของการแต่ง มีปรากฏในพระราชปรารภของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชซึ่งมหาราชครูที่แต่งไว้ตอนต้นว่า เพื่อใช้เป็นบทพากย์หนังใหญ่ แต่ไม่อาจจะแต่งจบตามพระราชประสงค์เพราะท่านถึงอนิจกรรมก่อน จากนั้นสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงทรงพระนิพนธ์ต่อจากมหาราชครูที่แต่งค้างไว้ สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราชนิพนธ์ก็ไม่จบค้างไว้^{๑๖๑}

ต่อมา ในสมัยรัตนโกสินทร์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์ต่อ แต่มีวัตถุประสงค์การแต่งไม่เหมือนภาคแรก ภาคปลายกวีผู้แต่งเพื่อให้เรื่องจบสมบูรณ์เท่านั้น และได้แทรกกวีโวหารตามขนบธรรมเนียมวรรณคดี เช่น พรรณนาป่าหิมพานต์ พรรณนาช้าง ๑๐ ตระกูล พรรณนาชมพูชาติต่าง ๆ พรรณนาธรรมชาติตามแบบวรรณคดีไทยเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์นี้ แสดงอานุภาพความรักระหว่างชายหญิง เป็นเหตุให้เสียสละทุกอย่างเพื่อความสมประสงค์ของความรักนั้น^{๑๖๒}

๒.๓ คติธรรมจากจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดคูหาสวรรค์

พระพุทธศาสนาถือกำเนิดในดินแดนชมพูทวีปหรือประเทศอินเดียในปัจจุบัน ภายหลังพุทธปรินิพพาน พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์โมริยะ และพระเจ้ากนิษกะแห่งราชวงศ์กุษาณะ พระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ในสมัยนั้นทรงนับถือพระพุทธศาสนาและทรงให้พระบรมราชูปถัมภ์ หลังจากนั้นพระพุทธศาสนาก็เล็ดลอดจากชมพูทวีป กลับเจริญรุ่งเรืองในต่างแดนสำหรับประเทศไทย นั้น หมายถึงอาณาจักรไทยทุกยุคทุกสมัยที่ปรากฏว่ายอมรับนับถือพระพุทธศาสนานับตั้งแต่ไทยเรียกกันว่า อาณาจักรอโยธยา ไทยน่านเจ้า ไทยล้านนา ไทยสยามจนถึงปัจจุบัน

^{๑๖๐} กรมการศาสนา, สมุทรโฆษคำฉันท์, (กรุงเทพมหานคร, โรงพิมพ์กรมศาสนา, ๒๕๒๓), หน้า ๑๘๘.

^{๑๖๑} ประไพ วิริยะพันธุ์ และคณะ, ชูติจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย วัดคูหาสวรรค์, หน้า ๘๔.

^{๑๖๒} เสาวนิต วิงวอน, วิเคราะห์พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๑๔๐.

พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเข้าสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ ซึ่งที่อยู่ของละว้า มอญ เขมร ที่ศูนย์กลางเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่นครปฐม มีโบราณสถานที่สำคัญ คือ พระปฐมเจดีย์พระแท่นพุทธอาสน์

ในประวัติศาสตร์ชาติไทย ดำเนินชีวิตตามหลักของพระพุทธศาสนา มีการสงเคราะห์เอื้อเพื่อ มีสามัคคี รักสงบ มีปัญญา มีศิลปวัฒนธรรมเป็นเอกลักษณ์ของตนเอง ศิลปะและศาสนามีความสัมพันธ์ ความรู้สึกนึกคิด (อารมณ์) ทางศาสนา ซึ่งมีลักษณะเป็นนามธรรม จะถ่ายทอดให้ปรากฏเป็นรูปธรรมต้องอาศัยศิลปะเป็นเครื่องสื่อสาร ถ่ายทอดเรื่องราวหรือผลงานของศิลปะ เช่น วรรณคดี ดนตรีศาสนา การละคร เป็นต้น ก็เป็นเรื่องมาจากศาสนาส่วนมาก คติความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับเรื่องธรรมชาติว่า สิ่งที่เห็นด้วยตามีสภาพเป็นความจริง ความรู้สึกนึกคิดจะคิดหรือชั่วย่อมาศักรูปที่มากกระทบตาเกิดความรู้สึกต่าง ๆ รูปจิตรกรรมตามฝาผนังโบสถ์ วิหาร เป็นต้น เมื่อคนทั่วไปเห็นสามารถรับรู้เข้าใจ เห็นคล้ายตามไปด้วยคนไทยในอดีตส่วนมาก จะมีความเห็นคล้ายตามเช่นนั้นจึงคิดเขียนรูปภาพจิตรกรรมขึ้น และใช้ประโยชน์จากความเชื่อนี้

คุณลักษณะของภาพจิตรกรรมที่ช่างเขียนหรือวาดออกมาให้คุณลักษณะความหมายในตัวของมันเองคนส่วนมากเห็นรู้จักจำได้ยอมรับ ฉะนั้น เมื่อเห็นรูปภาพที่ปรากฏในที่ใดไม่จำเป็นต้องเสียเวลาแปลความหมาย เป็นคติความเชื่อของมนุษย์ทั่วไป

คติความเชื่อที่สำคัญและมีเหตุผลให้เกิดการรูปภาพจิตรกรรมฝาผนัง โดยการใช้สื่อบายรูปภาพบริเวณที่ว่าง เป็นการทำให้พื้นที่นั้นให้มีความหมายขึ้น

ภาพเขียนรูปแบบให้สัมพันธ์อย่างนี้เหตุผลและมีความหมาย มีเนื้อหาสาระ เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดคูสิดาราม เป็นการให้พื้นที่ฝาผนังที่ว่างให้เป็นประโยชน์ และเป็นการประดับตกแต่งพื้นที่เหล่านั้นให้สวยงามอีกด้วย

ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดคูสิดารามประกอบด้วยเจตนาในองค์ธรรม คือ โสภณเจตสิก เป็นปัจจัยให้เกิดรูปธรรมนามธรรม เป็นอุปาทานให้เกิดภพชาติสุดท้าย คือ ชรามรรณะ อันนำไปสู่ความแตกดับ แม้แต่อารมณ์ต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน

ความสอดคล้องระหว่างจิตรกรรมฝาผนัง เมื่อได้ศึกษาค้นคว้าความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมฝาผนัง และพระประธานในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม ทำให้ได้พบความสอดคล้องกันซึ่งสามารถอธิบายได้ดังนี้

๑. จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดคูสิดารามผนังหน้าพระประธานเขียนภาพมารผจญ ผนังหลังพระประธานเขียนภาพจักรวาลหรือไตรภูมิ มีภาพนรกภูมิอยู่ล่าง อันหมายถึงนรกเป็นภูมิที่อยู่ต่ำสุดของจักรวาล ผนังด้านข้างซ้ายขวาด้านบนเขียนเทพชุมนุม ด้านล่างระหว่างหน้าต่างเขียนภาพพระพุทธประวัติ ซึ่งบอกเล่าเรื่องราวประวัติของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ประสูติ ตรัสรู้ แสดง

ปฐมเทศนา ประกาศพระศาสนา และเสด็จดับขันธปรินิพพาน ส่วนพื้นที่ตรงกลางลึกเข้าไปใกล้ด้านหลังเป็นที่ประดิษฐานของพระประธานที่เสมือนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อพิจารณาแล้วปรากฏว่า ภาพมารผจญ พระประธาน และภาพจักรวาลหรือไตรภูมิอยู่ในตำแหน่งและทิศทางที่สัมพันธ์สอดคล้องกันโดยน่าจะทำหน้าที่เป็นองค์ประกอบทางสัญลักษณ์เพื่อสื่อความหมายในเนื้อเรื่องร่วมกัน^{๑๖๓}

๒. ประติมากรรมพระพุทธรูป พระประธาน ที่เสมือนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้หันหลังให้กับความสุขทั้งปวงในโลก ซึ่งพระพุทธองค์สามารถครอบครองมหาวิปัสสนา ๔ จนถึงดาวดึงส์พิภพบนยอดเขาพระสุเมรุได้ แต่กลับมุ่งมั่นที่จะเผชิญหน้าต่อสู้กับกิเลสทั้งหลายเพื่อเอาชนะแล้วตรัสรู้เป็นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ครั้นเมื่อตรัสรู้เรียบร้อยแล้ว เหล่าเทพทุกชั้นชั้นได้ล่องรู้จึงพากันมาชุมนุมพร้อมเพรียงกันเพื่อแสดงความยินดี โดยจิตรกรได้เขียนภาพเทพทุกองค์มาชุมนุมนั่งหันหน้าไปทางพระพุทธเจ้าเพื่อถวายอัญชลีคือ พุทธศาสนิกชนที่เข้าไปในพระอุโบสถได้เห็นจิตรกรรมฝาผนังที่บอกเล่าเรื่องราวของพระพุทธเจ้า ก็จะระลึกถึงพระพุทธเจ้าและหลักพุทธธรรมของพระพุทธองค์ แล้วน้อมนำไปใช้ก่อให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตแก่ตนเองและครอบครัว^{๑๖๔}

จากข้อเขียนที่กล่าวมา เนื้อหาสาระจิตรกรรมส่วนใหญ่เป็นเรื่องพฤติกรรมวิถีชีวิตของมนุษย์ ซึ่งอาจจะจำแนกได้ ดังนี้

๑. เนื้อหาสาระแสดงพฤติกรรมของมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันคือ จิตรกรจะเลือกเขียนเกี่ยวกับประวัติและพฤติกรรมอันสำคัญเกี่ยวกับบุคคลที่ควรยกย่องสรรเสริญ เช่น เรื่องพุทธประวัติหรือพระปฐมสมโพธิกถา เรื่อง พระสมุทรโฆษชาดก ซึ่งแสดงอานุภาพแห่งความรักระหว่างชายและหญิง เป็นเหตุให้เสียสละทุกอย่างเพื่อให้ได้มาซึ่งความรักนั้น

๒. เนื้อหาสาระพฤติกรรมของมนุษย์กับธรรมชาติและความเป็นไปของจักรวาล ในข้อนี้จิตรกรรมก็จะเขียนภาพแสดงที่เกิดและสภาพแวดล้อมภูมิประเทศที่อยู่อาศัยของมนุษย์ทั่วไปกับแสดงภูมิสถานของจักรวาล อันอยู่เหนือมนุษย์โลก เรียกว่า “แดนสวรรค์” แสดงภูมิเบื้องต่ำได้พื้นโลกมนุษย์ อาศัยอยู่เป็นปกติ เรียกว่า “แดนนรก” เบื้องหลังพระประธานเป็นภาพไตรภูมิ เป็นภาพแสดงออกถึงความเชื่อสิ่งที่มนุษย์แต่ละสมัยและมีข้อสงสัยในคตินิยมนี้ตลอดมาจนทุกวันนี้

^{๑๖๓} เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๒๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมศาสตร์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๐๕.

^{๑๖๔} กรรณิการ์ ตั้งตุลานนท์, “ศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร”, หน้า ๔๔.

๓. เนื้อหาสาระแสดงพฤติกรรมของมนุษย์กับคุณธรรมในสังคม ภาพจิตรกรรมในศาสนสถาน เรื่องที่เขียนเป็นเรื่องราวทางศาสนา คือ พุทธประวัติ เป็นข้อแสดงหลักธรรมโดยอุปมาเปรียบเทียบ ฉะนั้น ภาพเขียนจิตรกรรมจึงเป็นเครื่องมือหรืออุปกรณ์การสอนธรรมแก่คนทั่วไป เช่น ภาพพุทธประวัติตอนมารผจญด้านหน้าพระประธานเป็นภาพพระพุทธเจ้าผจญต่อพญามาราราช ดังคำในชัยมงคลคาถาว่า พญามารเนรมิตแสนพันหนึ่ง ถืออาวูกรบทุกมือจี๋ข้างศรีเมฆัล พร้อมด้วยเสนา ไห่ร้องกึกก้องเข้ามาผจญพระพุทธเจ้า พระองค์ก็ให้พ่ายแพ้ไปด้วยวิธีที่ชอบมีทาน เป็นต้น ด้วยเดชความชนะของพระพุทธเจ้านั้น ขอชัยมงคลจงมีแก่ท่านเถิด

งานศิลปจิตรกรรมเป็นงานที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นมงคลสูงสุด^{๑๖๕} พระองค์ทรงยกย่องงานประเภทนี้ว่า เป็นความสำเร็จ เป็นความดี เป็นความจริง เป็นมงคลสูงสุด เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขในโลกทั้งสอง ทั้งแก่ตนเองและแก่คนอื่น^{๑๖๖}

งานจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม เขียนขึ้นเพื่อรับใช้ศาสนา โดยอาศัยรูปแบบ ภาพทางศิลปจิตรกรรมสะท้อนภาพที่เป็นนามธรรมให้ปรากฏให้คนทั้งหลายรับรู้ เข้าใจง่ายขึ้นโดยอาศัยคุณสมบัติที่สวยงามของรูปแบบจิตรกรรมเป็นสิ่งล่อใจนั้น การเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังขึ้นก็เพื่อรับใช้ศาสนา โดยอาศัยรูปแบบจิตรกรรมเป็นคติธรรม

๒.๔ สรุปความ

งานเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดคูสิดารามให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์วรรณคดี เป็นต้น นับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของชาติ เมื่อพิจารณาเนื้อหาแล้ว เป็นจิตรกรรมที่เน้นพฤติกรรมของมนุษย์ เช่น ภาพพุทธประวัติ ภาพไตรภูมิ วิถีชีวิต ประเพณี เป็นต้น จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. เนื้อหาสาระแสดงพฤติกรรมของมนุษย์กับมนุษย์

๒. เนื้อหาสาระแสดงพฤติกรรมของมนุษย์กับธรรมชาติและความเป็นไปของจักรวาล

๓. เนื้อหาสาระแสดงพฤติกรรมของมนุษย์กับคุณธรรม

ภาพเหล่านี้ล้วนแต่เป็นภาพมีเนื้อหาสาระ ยกเอาส่วนที่ดีงามและความชั่วของมนุษย์ทั้งหลาย (กิเลส) เปรียบเทียบให้คนทั้งหลายเห็นด้วย ขอมรับ เชื่อตาม เลือปฏิบัติทางชอบ ละความชั่ว ประพฤติความดี

ข้อเขียนที่กล่าวมา เป็นการเสริมลักษณะเด่นของวัฒนธรรมไทย ซึ่งสืบทอดกันมานานเป็นดั่งบ่งชี้ลักษณะของคนไทยในด้านต่าง ๆ ซึ่งปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง คือ จิตใจของคนไทยมี

^{๑๖๕} ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๕๗/๒๘๑.

^{๑๖๖} เรือง อรรถวิบูลย์, พิธีกรรมนิยมสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๒)

ความเอื้อเฟื้อเมตตา มีความซื่อสัตย์ เคารพผู้ใหญ่ ขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ซึ่งคนไทยมี
 กิริยามารยาทเรียบร้อย การกราบ การไหว้ การประกอบพิธีกรรมซึ่งเป็นวิถีการดำเนินชีวิตการ
 ทำบุญในเทศกาลต่าง ๆ ทั้งพิธีหลวงและพิธีราษฎร์ เช่น เทศกาลออกพรรษา ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า
 ประเพณี ระเบียบแบบแผนที่สังคมได้ปฏิบัติกันมา ทั้งระดับชาติและประเพณีท้องถิ่น ได้รับมาจาก
 ศาสนา เป็นเสมือนน้ำหล่อเลี้ยง คือ แก่นของศาสนาให้เจริญ แดกกิ่งก้านสาขาออกไป โดยเฉพาะ
 ภาพเขียนจิตรกรรมเรื่องพุทธประวัติผนังที่ ๕ ภายในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม ตอนอสีตดาบสเข้า
 เยี่ยม ในขณะที่ให้น้ำพระราชโอรสน้อมมองคัลลงนัฏการพระดาบส ปรากฏว่าพระบาททั้งสองของ
 พระมหาสัตว์กลับขึ้นยืนบนนขาของอสีตดาบสเป็นอัศจรรย์ พระดาบสและพระราชบิดาได้น้อมตัว
 ลงถวายนัฏการพระราชกุมารนั้น ด้วยสำคัญว่า พระราชโอรสของพระองค์เป็นจุมहाพรหม